

GADELIUS, BROR

Urban Hjärne och häxprocesserna i Stockholm 1676

Stockholm
1909

EOD – Miljoner böcker bara en knapptryckning bort. I mer än 10 europeiska länder!

Tack för att du väljer EOD!

Europeiska bibliotek har miljontals böcker från 1400-till 1900-talet i sina samlingar. Alla dessa böcker går nu att få som e-böcker – de är bara ett musklick bort. Sök i katalogen från något av biblioteken i eBooks on Demand- nätverket (EOD) och beställ boken som e-bok – tillgängligt från hela världen, 24 timmar per dag och 7 dagar i veckan. Boken digitaliseras och blir tillgänglig för dig som e-bok.

EOD bokens fördelar!

- Få samma utseende och känsla som med originalet!
- Använd ditt standardprogram för att läsa boken på skärmen, zooma och navigera genom boken.
- Skriv ut enstaka sidor eller hela boken.
- *Sök:* Använd fulltextsökning för enskilda fraser.
- *Klipp & klistra:* Kopiera bilder och delar av texten till andra applikationer (t.ex. ordbehandlingsprogram).

Villkor för användning

Genom att använda EOD-tjänsten accepterar du de villkor som ställs av biblioteket som äger den aktuella boken.

- Villkoren på svenska: <http://books2ebooks.eu/odm/html/nls/sv/agb.html>

Fler e-böcker

Redan nu erbjuder 30 bibliotek från 12 europeiska länder denna service.

Mer information finns tillgängliga via <http://books2ebooks.eu> alla boken.

- <http://search.books2ebooks.eu/>

KUNGL. BIBLIOTEKET
STOCKHOLM

GADDELINUS, D.

K. 11

11
11
11

Sten 11

Kungl. biblioteket

0 0000 000011469

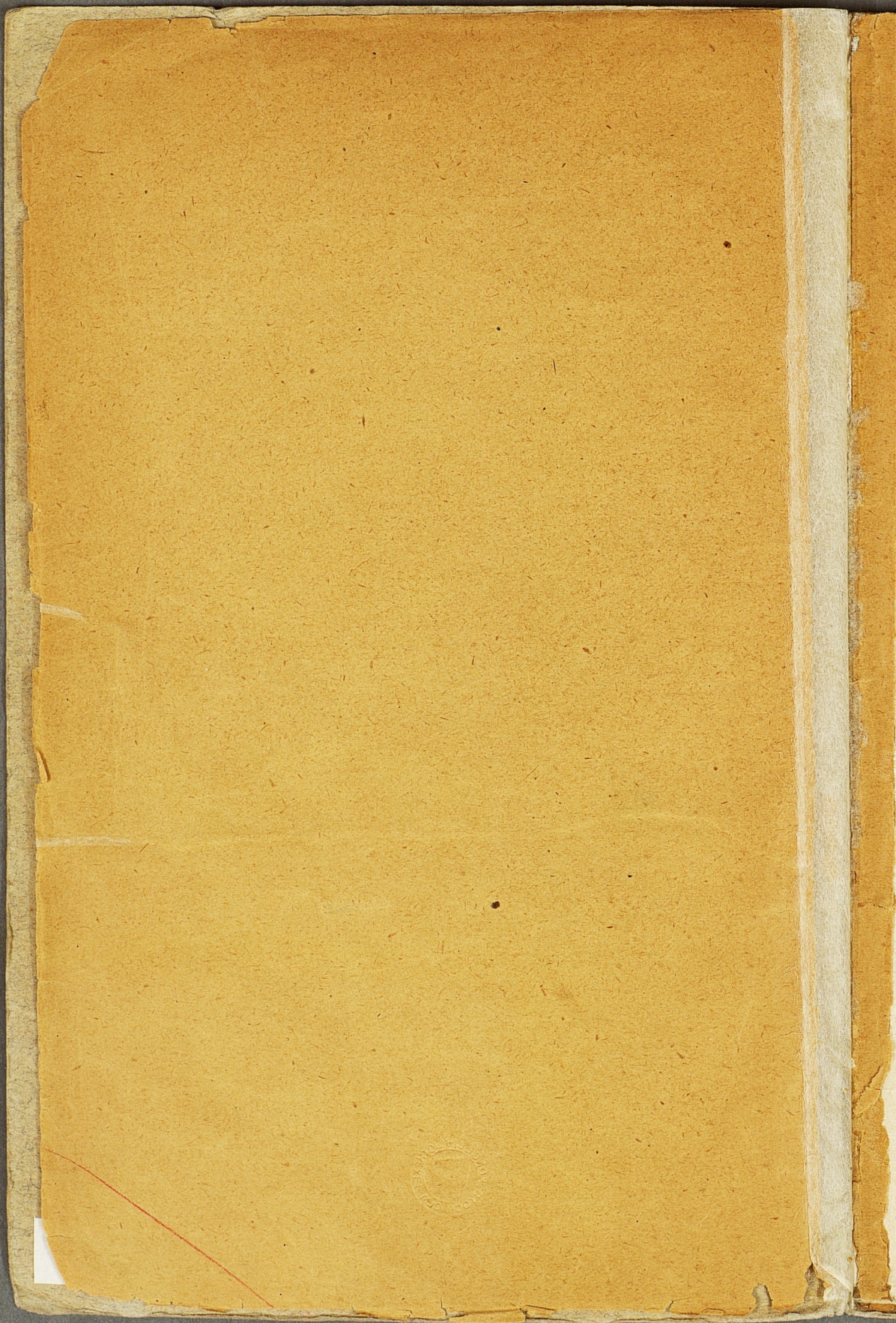
GADELIUS, B.

Knutten
5v
(Per)
o

[SÄRTRYCK UR HYGIEA 1909.]

Utbau Hjärne och häspröcesserna i Staden 1676.

Urban Hjärne och häxprocesserna i Stockholm 1676.

Af Bror Gadelius.¹⁾

Urban Hjärnes i naturvetenskapernas historia och de vittra häfderna lika fräjdade namn knyter sig bland mycket annat till tvenne storverk af praktisk betydelse. Det ena utgjorde en terapeutisk eröfring, upptäckten af den första surbrunnen i Sverige, källan i Medevi. Det andra var en kulturell seger mot tidens vidskepelse och öfvertro, och det är om denna insats i upplysningens tjänst vi här skola tala eller med andra ord om Hjärnes verksamhet *som psykologisk expert i ett af de mest invecklade och egendomliga kriminella mål vår rättshistoria känner, trolldomsprocessen i Stockholm 1676.*

Hjärne var vid denna tid 35 år gammal.

Han var som bekant född 1641 i Ingermanland, där fadren var en fattig präst. Tidigt röjde sig sonens stora anlag. Han skrifver själf därom i sin lefvernehistoria. »Jag hölls i Nyenschantz²⁾ schola och var i mitt tolfte år uti Rhetorica och Logica peripatetica så informerad, at jag mine condiscipuler, ibland dem fullvexte karlar, öfvergeek i disputerande.»³⁾ Dessutom visade Hjärne en betydande konstnärlig begåfning och var kanske till en början tveksam om sin kallelse. Efter faderns död fördes han af omständigheterna öfver till Sverige och hamnade snart i Uppsala, där han fick *Rudbeck* och *Hoffvenius* till lärare. Vid sidan af litterära intressen och konstnärliga förströelser samlade sig Hjärne här mer och mer kring de naturvetenskapliga och medicinska studierna.

¹⁾ Uppsatsen har delvis ingått i ett föredrag med samma titel, hållet i Sv. Läkaresällskapets Historiska sektion d. 2 april 1908.

²⁾ Nyenskans, en befästad liten stad vid Neva i Ingermanland, belägen ungefär på samma plats som det nuvarande St. Petersburg. Anlagd 1610, intogs Nyenskans af ryssarna och raserades 1703.

³⁾ Jmfr. äfven: Bernhard v. Beskow: Minne öfver Urban Hjärne Stockholm 1857.

Det bedröfliga året 1676 var Hjärne redan känd i hufvudstaden och insattes i den kommission, som fick i uppdrag att utreda de då pågående trolldomsprocesserna, hvilka redan hunnit kosta åtskilliga människors lifvet. Härom skrifver Hjärne i sitt »curriculum vitæ» följande: »Och såsom dhet förmente trollwäsendet som då öfwer heela Sverige rätt som en stark wåd Eld toog ju längre ju mera öfverhanden, sökte iagh på alt sätt att komma under wädret medh dess omständigheter, warandes detta en saak hvar uthi äfwen dhe bästa Ingenia sigh intet kunna finna, — —» »Nu blef en Extraordinarie commission tillsatt, som skulle wijdare ransaka och döma det som förr i underrätten war inquireradt. Däribland bleef iagh också af Kongl. Senaten (Effter Kongl. Maj:ts då sielf war i gräntzen wijd Dannemark uthi Danske feijden) kallat till att wara en domare ibland dhe werldslige.» I denna »Extraordinarie Commission der som Secreteraren (nu mera Hof-Cantz'leren) Coijet war præses och 6 af andeliga neml. 3 pastores af Stockholms församlingar och 3 Capellaner satte woro, woro på dhen werldslige sidan jemwäl 6.» Kommissionen utgjordes sålunda af 12 medlemmar, af hvilka vi vid sidan af Hjärne endast hafva anledning att nämna en, nämligen Storkyrkokomministern *Eric Noraeus*, enär denne otvifvelaktigt var Hjäernes stöd och hjälp¹⁾ i striden mot det mörker, som icke blott insvepte sjelfva brottmållsaken utan ock de wärdige herrar, som Kongl. Maj:t utsett till dess utredning.

Sin ställning till den öfriga kommissionen antyder Hjärne med följande ord:²⁾ »Hvad möda iagh där hade, och huru som iagh, som icke war så hårdt præoccuperat af præjudiciis som dhe andre, måste lida hårda ord. injurier af dhe andre, det lemnar iagh Gudh att döma om.»

Hjärne lyckades emellertid få makt öfver opinionen inom kollegiet, och det slutliga utlåtandet afgafs på det skarpsinniga och nyktra sätt som äfwen, och kanske ännu otvetydigare, utmärker det »Betenkande», Hjärne sjelf afgifver i samma sak.

1) Detta framgår af protokollen öfver förhöret. Se Adlersparres här nedan anf. arb.

2) Curriculum vitæ.

Detta senare bär titeln: »Oförgrifligt Betenkiande om de anfächtade Barnens nyliga bekennele och något korteligen om deras blåkulla-färd». ¹⁾

Jag måste tillsvidare uppskjuta redogörelsen för detta märkliga aktstycke, hvilket klargör Hjärnes ställning till tidens villfarelse, alldenstund ett förstående af detsamma förutsätter en rätt ingående kännedom af de viktigaste detaljerna i denna högmålsprocess. Det synes mig därför lämpligt att först gifva en kortfattad skildring af själfva trolldomssaken, och då jag därvid vidrör de väsentligaste orsakerna till vidskepelsens spridning här i Stockholm, så begagnar jag mig företrädesvis af den belysning, Hjärnes psykologiska skarpsinne spriddt däröfver. Det är i själfva verket föga att tillägga till den förklaring, Hjärne gifvit af sammanhanget.

De källor, ur hvilka jag i hufvudsak hämtat nedanstående uppgifter, äro följande:

I. Den af Högstsalig Konung Carl XI förordnade Kongl. Commissorial Rättens i Stockholm berättelse om Trollväsendet därstädes år 1677 och de föregående åren. Stockholm 1770. Tryckt i Gäfle.

II. Stockholms Stads Kämnerkammarers protokoll för år 1676 m. fl. Stockholms Stads arkiv.

III. Ransakningshandlingar från samma tid. Riksarkivet.

IV. Rålambska Handskr. Saml. 4:o n:o 82 med Titel. »Åtskillige förnämte och lärde Herrars och Mäns betänkiande öfver det beklagelige trolldomsväsendet. Skrifvet Stockholm, Anno 1680 aff Olao Austrel». K. Biblioteket.

V. Carl Adlersparre: Historiska Samlingar del IV o. V. 1822.

VI. Curriculum Vitæ. Afskrift af Hjärnes autobiografi; Karolinska Institutets bibliotek.

Det har att börja med sitt intresse att litet orientera sig med afseende på några af dramats hufvudpersoner.

¹⁾ Återfinnes in extenso i Adlersparres n. anf. arb.

De flesta bodde å Södermalm i kvarteren mellan Tjärhofs- och Högbergsgatan. I Stockholms Södra Förstads Mantalsförteckning för 1676 finna vi följande:

I Oluff Jacobsson Köttmånglares hus i kvarteret Pelarbacken vid Tjärhofsgatan bodde Murmästaren Göran Nilsson Galle, gemenligen kallad »näslösen», hans hustru Britta Zippel, kallad »näslöska» och 2 barn.

Britta Zippel blef jämte sin syster, Bengt Bagares hustru, bränd som trollpacka samma år.

Ej långt därifrån bodde i kvarteret Heklefjäll Stadskapitainen Jacob Remmer med hustru 2 barn och en piga. Remmers hustru, i rannsakningsprotokollen kallad Stadskapitenskan, var en af de för trolldom anklagade som genom Commissorialrätten frikändes.

I kvarteret Sturen bodde, i eget hus, klockaren i Katarina, Erik Simonson, hvilkens barn voro bland dem som påstodo sig föras till Blåkulla.

I samma kvarter bodde kapellänen Hendrik Myrander, på hvilkens ärevördiga rygg en af häxorna påstods hafva ridit till gästabad.

Slutligen i kvarteret Sandbacken Större bodde f. d. Ryttmästaren Pedher Gråå med hustru, 1 piga och 9 barn. Ryttmästarens barn voro bland dem, som mäst och värst anfäktades, och i hans hem ordnades en af de beryktade s. k. vakstugorna.

— Den ofvannämnda Britta Zippel¹⁾ hade sedan gammalt rykte om sig för »signerij» och oloffiga konster. I ett mål mellan henne och en annan skvallerkärning, som år 1668 utagerades inför Kämnersrätten, förekommer en mängd beskyllningar.²⁾ Redan på den tiden då hennes man Göran Galle friade till henne, skulle han hafva blifvit »varnad för Brittans mat och drick, alldenstund Britta, när hon kokar, lägger nycklarna under grytan, med hvad mera trolldom och vidskepelse hon plägar bruka». Äfven uppgafs, att hon förgjort ett, Skepparen Cornelius tillhörigt, skepp, och när Skepparen skulle färdas ur staden,

¹⁾ Namnet skrefs också Sippel. De båda systrarna voro döttrar till bollmästaren C. Sippel. (J. Flodmark, Bollhusen och Lejonkulan i Stockholm).

²⁾ Se ofvannämnda protokoll i Stockholms Stads arkiv.

blef han utanför tullporten 3 gånger af Hin håle ryekt af hästen. Dessutom hade Britta stulit kläder från tjufvarna, som hängde i galgen och därmed klädt mannens lärgosse. Att Britta med dylika antecedentia blef utpekad som trollpacka var inte underligt. En annan af de brända häxorna, Anna Månsdotter, förekommer äfven tidigare i Kämnersrättens protokoll och utförligt skildras ett uppträde mellan henne och en hustru Sperling i själfva Storkyrkan. Anna Månsdotter hörde till Britta Zippels bekanta, hvilket ej kunde anses rekommenderande.

Jag nämner dessa detaljer för att visa, huru vidskepelsens, sladdrets och illviljans trådar redan länge spunnits inom dessa tätt bebodda kvarter, där dramat slutligen utspelades.

Det fanns ingen upptänkbar styggelse, som en *häxa* ej kunde åstadkomma, och den som känner innehållet af *häxhammaren*¹⁾ den beryktade *Malleus Maleficarum* — näst bibeln den bok som bragt de flesta människor om lifvet — vet huru häxan kunde förstöra människornas och boskapens fruktsamhet och markens gröda, åstadkomma sjukdomar, stormar, åska och hagel, men en sak, som häxhammaren icke omnämnde, var de svenska trollpackornas specialitet, *barnaförandet*. Att hämta små barn nattetid ur deras sängar och föra dem bort genom luften till Blåkulla var en anklagelse, som mot midten af 1600-talet allt oftare förekom i de svenska trolldoms-ransakningarna, tills den på Karl XI tid blef så vanlig, att nästan hela landet råkade i panik. Från Norrland och Dalarne öfver Uppsala och Gäfle spred sig det förfärliga ryktet om djäfvulens raseri, och i kyrkorna lästes böner om hjälp mot styggelsen. En allmän räfst blef följd, och öfverallt brändes trollpackor. Att det okloka förfaringssättet vid denna räfst, särskildt den vikt man lade vid barnens, äfven de spädas, vittnesmål blef en viktig orsak till spridningen är uppenbart. Genom en mängd omständigheter och naiva anordningar till

¹⁾ Nyligen utgifven i en fullständig tysk öfversättning i 3 band af I. Schmidt.

barnens skydd koncentrerade man vidskepelsen, och barnfantasiens fullproppades därmed på det mest hänsynslösa sätt.

Hvar och en vet, huru en liflig föreställning kan utfylla barnens fantasi ända därhän, att hvarje skymt af kritik försvinner. Från deras lekar känna vi alla, huru lätt de lefva sig in i föreställningen om en skenvärld, hvars företeelser slutligen kunna synas lika påtagliga som den lefvande verkligheten. De ge möbler och döda föremål namn och tilltala dem och tycka sig se och höra rent fingerade personer. — Alla känna vi ock effekten af en spökhistoria, som i skymningen berättas för unga sinnen. Spänningen och den oroliga väntan växer lätt till illusioner, och skymningsbrasan ger ett underligt och hemskt lif åt föremålen, hvilka i dunklet än utsträcka hotfulla armar, än nicka och grina med hemska ansikten.

Tillämpa vi denna vår erfarenhet, så äro vi ett steg närmare förståendet af gångna tider. Den skräck, en spökhistoria väcker vid skymningsbrasan, är en ringa bråkdel af den skräck, som på Karl XI:s tid låg öfver landet i den andliga skymningen och vid det fasansfulla skenet af häxbålen.

Hvad talade man om i dessa tider? Säkerligen om föga annat än Blåkullafärderna. Med monoton enformighet upprepades samma berättelser ute och inne, af hög och låg, och aldrig hafva elaka tungor sladdrat om ett begärligare ämne eller under tacksammare förhållanden spridit förtalets gift. Och öfverallt spetsades barnaöron, och när natten kom, kommo onda drömmar. Maran red stora och små, och på morgonen efter en orolig sömn, begynte nattens erfarenheter utläggas och kollationeras. De små som plågats och skrikit i sömnen utfrågades af de vuxna, och ofrivilligt fogade sig barnens berättelser efter de äldres suggererande frågor. De tyckte sig minnas, de tyckte sig hafva upplefvat allt, hvad de åtspordes om; de uppmuntrades oupphörligt till omedveten lögn, ty ju mer de bejakade de äldres förmodanden, dess mera blefvo de föremål för medömkan och intresse. När de slutligen drogos inför domstol, offentligen förhördes och dunkelt erforo, hvilken fruktansvärd betydelse deras ord kunde hafva, då eggades ytterligare deras fabulerande instinkter, minnesvillorna och den omedvetna lögnen nådde sin höjdpunkt.

Den spänning och ofta upprepade skräck, stora och små, men framförallt de senare, i dessa tider genomlefde, utöfvade sin vanliga verkan och gaf upphof åt en vida utbredd *epidemisk hysteri*, hvarom vi i det följande närmare skola tala. Dessförinnan vill jag dock antyda de karakteristiska dragen af den suggestiva apparat, i hvilken stora och små indrogos.

Berättelserna om Blåkulla-färden äro med ringa variationer desamma öfver hela landet från Småland ända till Ångermanland, och traditionen hade sannolikt gömt dem i folkmedvetandet sedan en obestämd forntid. Redan i en ransakning¹⁾ från slutet af 1500-talet angående »tre trollkonor i Sorala i Hälsingland» omnämnes en detaljerad Blåkullafärd. Anmärkningsvärdt är, att Blåkullasagan är en typisk svensk variant af den förmenta häxsabbaten och förekommer sålunda aldrig i de Skånska häxprocesser²⁾, som utspelades i Malmö på 15- och 1600-talet.

I processerna på Karl XI:s tid upprepades städse samma detaljer med oändlig enformighet, och den ihärdiga upprepningen, de outröttliga frågorna inför domstolen och annorstädes hade gifvetvis en utomordentligt kraftig suggererande verkan.

En Blåkullafärd tilldrog sig i korthet sålunda:

Trollpackan sticker en nål i väggen och slinker in i stugan genom hålet. Nu anfäktas den sofvande och bedes medfölja till gästabud. Barnen tagas ut ur sängen och sättas på en lång stång, som häxan smörjer ur ett horn, hvilket satan gifvit henne. Ibland begagnar häxan andra fordon, en ko, en kalf, en get o. s. v. Stundom rider hon till och med vuxna människor, hvilka efteråt uppvakna olustiga och råbråkade. Icke ens lärda och ansedda personer voro skyddade för trollpackornas hänsynslösa fräckhet. Kapellänen Hendrik Myrander i Stockholm och lektorn vid gymnasium i Härnösand Jacobus Eurenus förmentes på detta skamlösa sätt hafva missbrukats. Eurenii Blåkullafärd är så kännetecknande för tidens öfvertro, att jag här i korthet meddelar densamma. »Under det förfärliga trolldomsväsendet (i Norrland)

¹⁾ Handl. i Riksarkivet.

²⁾ Handl. i Malmö Stadsarkiv.

år 1674 blef han — såsom han själf berättar — emot den 16 okt. oroad af en svår »fantasi», i det honom tycktes under sömnen blifva tagen utur sin säng af en i Härnösand för trolldom beryktad kvinna genom ett hål, som trollpackan stack i väggen med en nål, därpå bunden till händer och fötter och uppträdd på en lång stång. Sedan tyckte han sig förd genom luften och därpå hufvudstupa nedlagd på jorden, hvar-
 efter han ånyo fördes tillbaka i vädret. Under hela färden tyckte han sig hafva »en myckenhet af rättor på armarne», hvilka han dock småningom fann vara, icke rättor utan barn. Ehuru Eurenus icke för någon upptäckte denna hiskliga fantasi utan dagen därpå reste till Torsåker (en af härdarna för det Ångermanländska häxväsendet, har dock en flicka vetat berätta för lektorskan Eurenus, medan lektorn själf var borta, att han verkligen blifvit förd till Blåkulla, bunden på berörda sätt med många barn ridande på dess armar, då ett af dem skall hafva sagt: »det är orätt, att vi rida på mäster Jacob». Natten efter hemkomsten från Torsåker skedde ett nytt försök att taga lektorn genom väggen, men då han åkallade Guds namn skulle trollpackan hafva sagt: »den eldbranden var för tung», och afstått från försöket.

3:o. För att ingen skall märka, att häxan tagit bort den sofvande lägges en träkubbe i sängen, som genom satans konster antager den frånvarandes hamn. *Sticker någon denna hamn är den därför okänslig som trä.*

4:o. Sedan häxan varit omkring i gårdarna och samlat ihop tillräckligt många barn på sitt smorda fordon, bär det under en skäligen enkel besvärjelseformel iväg genom luften. Ofta rastar man på kyrktaken, då häxorna passa på att »skafva klockorna», och det häxorna sålunda skaft utkastas sedermera öfver någon sjö med försäkran att »så långt det skafda är från klockorna, så långt är min själ från Gud». Snart är man i Blåkulla. Fordonet ställes utanför mot husväggen, och om en människa (eller ett kreatur) begagnats, ställes hon såsom lektor Eurenus på hufvudet.

5:o. Barnen föreställas för den lede. Han biter och sticker dem i fingret eller annorstädes, inskrifver deras namn i en bok, döper dem på det mest bakvända sätt och ger

dem fula namn, lär dem att bedja alla böner bakfram och sätter dem att läsa i stora böcker fyllda af förbannelser. Så bortgiftas gossar och flickor med fula varelser, som hafva en mängd otäcka namn, och flickorna föda barn, som kokas i en gryta till smörja, hvarmed smörjehornen påfyllas. Den lede ligger än under bordet, fastkedjad och beskrifves som svart, luden och ful, än är han som en landtlig patron, som sitter till bords med häxorna, dansar med dem och därpå regelbundet öfvergår till festens oanständiga afslutning.

6:o. I en del variationer skymtar en hvit ängel, som i Blåkulla uppträder till barnens skydd. När häxorna hjälpa fan att fila af länken, hvarmed han är fastkedjad, omintetgöres detta därigenom, att ängeln vidrör kedjorna, som då genast bli hela.

7:o. Återresan från Blåkulla är lik ditresan. De gåfvor, barnen af trollpackorna erhålla för visad beredvillighet att medfölja, förvandlas efter hemkomsten till spånor, slarfvor, stenar, benbuntar o. s. v.

När ryktet om det hemska barnaförandet nådde Stockholm blef det en dyster tid för de redan genom sladdret utpekade trollkonorna i staden och på Södermalm. Åtskilliga pigor, bland dem förnämligast Lisbet Carlsdotter och drabanten Myrans pigor jämte en lögnaktig slyngel från Gäfle, Johan Johansson, spreda sladdret och gjorde alla barn i trakten vettskrämda. Åtskilliga kvinnor utpekades och anklagades af barnen, häktades och dömdes till döden. Men oväsendet tilltog. Borgare i Katarina församling klagade i sin nöd i en skrifvelse till presidenten i Svea Hofrätt, Riksrådet Bengt Horn, af d. 2 mars 1676. »Uti djupaste ödmjukhet äro vi fattige syndare och sorgbundna föräldrar från St. Catharina församling på Södermalm förorsakade med denna vår enfaldiga böneskrift inför Högwählborne Herren att komma och i Jesu namn bedjandes om hjälp och tröst emot Satans våld och raseri — —; Våra barn bekänna dagligen, ja, hvar natt, att de genom Satans instrumenter och häxor blifva till Blåkulla bortförde, två, tre, ja, fyra gånger och där omdöpta i tre onda andars namn, lärde läsa oerhörda förbannelser emot allt hvad heligt är, emot sin vilja — — våra barn, ja, icke (blott) barn, utan på 12, 15, 16, 18, 20 och

öfver 30 år gamle hafva stått inför Kungl. Commissorialrätten, vittnat och betygat dem i ansiktet, som dem fört bort från Gud till Satans exercitier, men de (häxorna) äro lika styfva» (d. v. s. neka till beskyllningarne).

Trots sitt nekande blefvo följande personer brända: En finsk hustru Malin Matsdotter kallad Rumpare-Malin; denna anklagades af sina egna döttrar; en tysk hustru Anna Kock, kallad tysk-Anna; en tredje, Smeds-Karin, hängde sig själf i fängelset. Nu hade turen kommit till Brita Zippel och hennes syster Anna, Bengt Bagares hustru, samt Anna Månsdotter. Dessa tre dömdes af hofrätten den 24 april 1676 att »androm ogudacktigom till skräck och wahnagel och sigh till wälförtient straff halshuggas och å bähle brännas.»

Alla tre afrättades. Samma dag 24 april angaf sig godvilligt flickan Margareta Mattsdotter från Finland och sade sig jämte ett annat barn blifvit förd till Blåkulla af en gammal kvinna, som bodde på Bondegatan. Äfven Margareta dömdes till döden, enär hon uppgaf sig kunna åtskilliga häxkonster. Bland annat hade den gamla lärt henne »molka och göra plåtar», af dessa senare hade Margareta gjort 6 st., dem hon förvarat i en bergsklyfta vid Galgeberget, men nu då hon bekänt, hade »den elake» tagit bort dem. Hon afrättades. I maj dömdes ytterligare Engsjöpigana, Maria Jöransdotter och Bösskytten Lärckias hustru Anna, hvarefter äfven dessa gingo till afrättsplatsen.

Offren för barnens beskyllningar, de förmenta häxorna, påtogo sig stundom i vidskeplig enfald allt, hvad man lade dem till last, och menade sig ännu från fängelset, omedelbart före döden, göra Blåkullafärder; flertalet såsom de båda Zippelarne, Anna Månsdotter och Rumpare-Malin, bedyrade i det yttersta sin oskuld. Hemska scener utspelades vid dessa barbariska afrättningar. Då den dödsdömda Malin Matsdotter, som af sina egna döttrar anklagades men ihärdigt nekade till all skuld, befann sig på bålet, ropade hennes egen dotter oupphörligt till henne, att hon skulle bekänna. Modern, »som af prästerna på sin kristendom förmantes, gaf däremot dottern i den ondes wäld och förbannade henne till evig tid, hvarefter de alltså åtskildes».

En i Stockholms Stads Hufvudbook pro anno 1676 förefintlig post förvarar minnet af dessa hemska tider. Det är en Räkning med Byggningskrifvare Tranmann år 1676 rörande åtskillige Båhl åt dem som för Trulldom skull ähre dömda att brännas. Räkningen innehåller följande specifikation.

1 Biellke om 16 al. à 2 ör.	40 st. Åhlandsstockar à $6\frac{1}{3}$.
	32 st. Dito à $5\frac{1}{3}$ ör.
2 st. enkla Bräder à $1\frac{1}{8}$ al.	40 knippor näfver à 8 ör.
$8\frac{1}{2}$ Tollft Botnbräder.	700 st. 5 tum Spijk à $4\frac{1}{2}$ £ 1000.
2 st. Gambla Huus à 4 £.	$8\frac{1}{2}$ Läst tomma tiärtunnor.
1 st. Dito.	$2\frac{1}{2}$ & Kruut à 12 ör.

I Staden Malmös Räkenskaper för år 1606 förekomma åtskilliga räkningar från »Mästermanden» till Staden, upptagande bland annat: »En pott vijn» åt den dödsdömda, »en ny särk», i hvilken hon brändes, samt ett pund krut »som bands på henne». Vinet var ju en gård af humanitet och likaledes krutet, som förmodligen afsåg att genom en hastig eventration förkorta plågorna. (För dessa uppgifter står jag i skuld dels hos arkivarien i Stockholm J. Flodmark, dels hos arkivarien, not. A. U. Isberg, i Malmö).

Ofvanstående korta skildring angifver konturerna af det tillstånd, hvori förhållandena befunno sig, då Kommissorialrätten begynte ingripa och hastigt gaf undersökningen en ny rätt oväntad vändning. Den nionde och tionde af de dödsdömda räddades i sista stund, sedan de förutfattade meningarna begynt vika för aningen om sakernas rätta sammanhang. Detta sammanhang skola vi här söka återge och begagna därvid äfven tillfället att ingå på en mera detaljerad redogörelse för den andliga farsot, hvarom här är fråga.

För att skydda barnen inrättades på de beställsamma pigornas inrådan »vakstugor», där barnen noggrant bevakades och där pigornas vidskepliga prat satte den ungdomliga fantasien i det vildaste uppror. Dessa vakstugor förfelade helt naturligt fullständigt sitt ändamål och blefvo i stället smitt-
härddar, som hastigt kringspredo galenskapen.

Ryttmästaren *Peter Gråå*, hvilkens barn förmenade sig anfåktas af Anna Månsdotter och Britta Zippel, näslösan, hade satt ett par af de beskäftiga kvinnfolken, en piga och en hustru, att vaka öfver barnen. Första natten de vakade begynte gossen Nils gäspa och sade: »Rätt nu kommer trollpackan»; därefter begynte alla barnen att ropa: »nu tager hon bort oss». En af de vakande sporde, hvarest trollpackorna voro; barnen sade »i farstun». Därmed stack trollpackan en krokig nål genom vägg-springan, och då ropade barnen, »si, där är hon, si där är hon» visandes ut med en käpp, som de hade i sin hand. Då högg hustrun till med en vedyxa, men råkade icke trollpackan. Andra gången sticker trollpackan in nålen, att pigan får se henne och sedan hufvudet med; då ropade barnen liksom tillföre, hugg nu till; då hugger ock samma hustru till uti väggen; därefter sade barnen: »nu råkade du och högg håret af henne, och när hon begynte se till, fann hon hår både på yxan och på väggen».

Det är lätt att förstå, huru dessa vakstugor och andra yttringar af vidskepligt oförstånd voro synnerligen ägnade att bland barnen sprida tron på Blåkullafärdernas verklighet. Hvad som ger det svenska trolldomsväsendet under Karl XI sitt särskilda intresse är sålunda framför allt dess uppträdande som en *epidemisk barnhysteri*. Den skrämnel och skräck som genom den osmakliga och hemska Blåkullalegenden vållades det känsliga barnasinnets i förening med den vanvettiga behandlingen inför domstolarna, i vakstugorna och hemmen måste ofelbart utöfva sin verkan. Anfåktelsens synbara form var konvulsioner, och i sammanhang med konvulsionerna uppträdde delirier, hvarunder Blåkullasagan af mängen genomlefdes. I detta omtöcknade och delirösa tillstånd voro de små känslösa för stick och nypningar, och de vuxna trodde, att barnen i själfva verket voro bortförda, och att det blott var en *djävulsk synvilla, då de sågo sina barn i stället för vedträn och trädskubbar, som häxorna förmentes lägga på barnens plats*.

I inledningen till Kommissorialrättens betänkande läses följande om tillståndet bland barnen, då oväsendet var på sin höjdpunkt.

»Det syntes intet mera rum vara till att tvifla om Satans raseri, som emot barnen föröfvades, besynnerligen när därtill kom, att de icke allenast för allas åsyn med nederfallande skrikande, ristande och ryckande i alla lemmar betygande

dem en särskild plåga öfvergå, dessutom ock, att några blefvo lekamligen besatte, så att de förutom onaturlig styrka och hiskeliga åthäfvor förde ett ogement tal och visste ibland annat att nämna ting, hvilka på samma stund på en annan ort i staden skedde.»

Besattheten är en företeelse, som äger nytestamentlig häfd, och, väl i viss mån därför, ofta förekommit ej mindre i protestantiska länder än i katolska. Äfven i Sverige iakttog man ofta besatta, och framstående predikanter voro måna att hålla folks uppmärksamhet riktad på dessa ögonskenliga bevis på djäfvulens makt och grymhet. *Laurentius Petri*¹⁾ yttrar i sin postilla på ett mera trösterikt sätt följande: »Ty det kan väl ske, att djäfvulen hafver makt öfver en människas lekamen och hafver dock icke makt öfver själen, såsom man på många besatta väl kan märka, att, när de hafva någon liten ro, bedja de och af allt hjärta med gråtande tårar befälla sig Gudi. Detta är ju tecken nog, att djäfvulen icke råder öfver hjärtat²⁾.» Biskop *Paulinus Gothus*³⁾ skrifver år 1629 i en mera rafflande stil, att djäflarna »besätta människorna till lif och själ, missbruka deras lemmar och ledamöter, ja, röra deras tunga — — till att häda och försmäda både Gud och människor». Så hade skett med en mycket omtalad prästdotter Margareta i Kumla 1627, hvilken den onde »lekamligen besatt, jämmerligen kvalt och anfäktat, än uttänjt och utsträckt hennes lemmar och ledamöter, än henne ihopkrumplit, borttagit hörseln, dragit ögonen långt in i hufvudet och tungan dubbel innerst i halsen, och hafver så till några timmar gjort henne blind, döf och dumbe. Men när tungan lös blef, hafver han missbrukat henne till hädelse och försmädelse.»

Under trolldomsåren 1675—76 hade man dagligen i Stockholm tillfälle att iakttaga liknande fall. Jag meddelar här några exempel ur samtida skildringar:

¹⁾ Cit. efter Emanuel Linderholm: *Ur fädernas tros- och tankevärld*. Bibelforskaren 1907.

²⁾ En mycket utförlig skildring af en exorcism finnes förvarad i Skoklostersamlingen Vol. IX å Riksarkivet. Den utgör en »Sanfärdig berättelse om hvad med min fattiga k. Syster, Söster Huphauff d. 31 jullj och 1 aug. 1714 sig tilldragit —» och meddelar en detaljerad redogörelse, utförd af komministern i Bara församling, Skåne, Gotfried Hyphauff, huru han i kyrkan i hela församlingens närvaro utdref djäfvulen ur sin syster. Den för folkhysteriens historia mycket intressanta skildringen skall i ett annat sammanhang offentliggöras.

³⁾ Cit. efter Linderholm *anf. arb.*

1) *Berättelse af klockaren i St. Clara kyrka Jöns Ericksson Wessarius öfver hans styfdotter Helenas tillstånd »under det beklagliga trolldomsväsendet».*¹⁾

»Sedan barnaförandet hos mina grannar rundt omkring blef kunnigt och att deras barn bekänt, sade de sig emellan, att ock mina styfdottrar fördes om nätterna till de af dem förtalde möten, men jag, sådant vaktandes, skickar Helena till mäster Börje Käck på Brahelund, hos hvilken jag henne tillföre en tjänst förtingat hade. Samma dag hon bortsändes, begynte både barnen och föräldrarne säga uppenbarligen och mig jämväl i munnen, det mina styfdottrar voro i samma fara och själsvända som deras, och vore därför rådligt, att vi henne tillbakakallade att om sådant farligt väsende föreållas, förr än hon djupare där uti blefve snärd och invecklad, hvilket jag dagen därefter också gjorde. När hon var hemkommen och tillika med systrarne därtill länge hade nekat, bekände de sig omsider föras om nätterna till de och de rummen, framvisandes efter några dagar de slarfvor, spånor och benknotor, som de uti möten för (såsom) gåfvor och föräringar hade bekommit. Därefter lät jag dem gå *uti de välment förordnade vakstugor*, befallandes dem, näst Gud uti någon mig bekant hederlig prästmans förvar och bekymmer, där (för den händelse) dem några frestelser påkomma skulle; hvarest äfven Helena blef anfäktad mäkteligen såväl som de andra barnen. Då nu *Smedskarinn*, som hon (Helena) sade sig föras af, hade sig i fängelset upphängt, förböd jag dem därefter gå i någon vakstuga mer.»

Den här åsyftade förmenta trollpackan, Karin Johansson, en 47-årig hustru, vanligen Smedskarinn kallad, hade i sin försviflan öfver barnens anklagelser och det hårda fängelset gått straffet i förväg och hängt sig. Efter henne anklagades af en del af barnen Bösseskiöttaren (bösskytten?) Olluff Lärkias hustru Anna. Den hysteriska Helena suggererades af dessa händelser på sätt af den vidare berättelsen framgår:

»Men sedan några roliga (lugna) nätter voro förbi, och hon skulle taga neder linkläder, som uppe i Rath(?)stugan på snören voro uppsatta att torkas, *kom Sathan uti Lärkians liknelse till henne* och sade: förr än du skall längre vara i ett sådant eländigt tillstånd, *så är det bättre, att du hänger dig här opp. På samma sätt frestade den onda anden henne hela den dagen igenom, hvar som hon helst var allena, antingen i källaren eller köket, med det farliga ingifvandet, att hon skulle på det eller det sättet göra af med sig, han, djäfvulen, ville fuller hjälpa till, att det skulle intet göra ondt.*

¹⁾ Betänkanden samlade af Olav Austrel, hvilken varit medlem af Kommissionen 1676.

Detta säger hon hvarken för mig eller min hustru, utan går till Capitainskan Pomerening(?) och gifver henne sådant tillkänna med begäran hon (Capitainskan) ville så begå med mig och (min) hustru, att Helena finge vaka hemma hos henne den natten öfver, eljest fruktade hon sig måtte något ondt vederfaras för de frestelsers skull, som djäfvulen om dagen henne ansätter med. För den skull efterlät jag, att hon den natten öfver skulle vaka, och mäster Anders Båll, som ofta tillföre hade varit med dem, bad jag, det han ville ock den gången se, hvad henne i synnerhet skulle vederfaras, då hon *Continuerligen ifrån klockan 9 om aftonen till 8 andra dagen med ett ohörliget (oupphörligt) rop och skrik anfäktades*. Därefter vaktade vi henne hemma genom våra goda vänner och grannars tillhjälp, till dess hon om dagen *begynte genom svimming och dånande falla neder, hvar hon stadder var, antingen hemma eller i kyrkan*, det hans ärevördighet kyrkoherden doktor Lahrman(?) och mäster Nils Buscherus kunna betyga. Omsider blef hennes elände så stort, att vi ingen stund, hvarken natt eller dag, voro säkra för *anfäktningar*, som ibland många andra gudfruktiga människor hela prästerskapet vid församlingen, Mäster Anders Båll, Hans Exellens Herr Öfverståthållarens hoff(?)predikant Hr Augustinus och Herr *Erick Noraeus* vid Storekyrkan och Herr David Ekholm veta att berätta — utan, när hon begynte se bister ut och rista dem ifrån sig, som henne vaktade, gömmandes hufvudet under Täcknet, lika som hon ville hafva ro att sofva, visste man inte ord utaf, förr än *hufvud och fötter drogos baklänges tillhopa med händernas sammanknipande under ryggen, och magen gaf sig upp med en sådan makt att han intet utan hennes skada kunde nederböjas, förr än hufvud och fötter(na) blefvo tillrättadragna.*»

»Sedan hennes lemmar voro så tillrätta komna, begynte hon utan något anseende där dem närvarandom (utan anseende till de närvarande) *förmäda och med ohöfveliga ord belasta, hvem hon kunde åtkomma, bita och i ansiktet spotta*, och visste hon oftast säga, när någon präst skulle till henne komma.» Här följer nu åtskilliga uppgifter om den anfäktades förmåga att skåda ting som tilldrogo sig å en annan ort, hvilket fjärrseende ansågs vara en egenskap hos de af djäfvulen besatte. Dylika berättelser återfinnas här och hvar i protokollen och antecknades äfven af Kommissorialrätten som något anmärkningsvärdt;¹⁾ — »När (min) hustru en gång sände drängen ut att köpa en gädda, sade hon (Helena), medan han var borta, att han den gången ingen gädda skulle få, utan han köper kräftor, beskrifvandes, huru månglerskan var klädd och hvarest hon satt,

¹⁾ Se ofvan, sid. 13.

som kräftorna sålde.» Slutligen heter det om Helena. »Capitainskan med många andra hörde henne som oftast sjunga tyska versioler(?) *som fule och odygdige voro* — — —. Mot högtids- och bönedagar var hon alltid två eller tre dagar fri, men kom (det) *så mycket häftigare igen sent in på aftonen, som näst föregick högtids- eller bönedagen.* Anfäktningen ändades stundom med mäktig plåga, dock merändels med ynkeliget skri och rop öfver sin kropps brytande och andra lemmars nypande, hvilka sedan befunnos svullna och blå. Om all denna sin plåga och vedermöda samt tal och gärningar visste hon intet mer, sedan hon kom sig före att tala, än om den stund hon skulle dö, allenast lemmarne kändes ömma. Skulle något blifva henne påmint, när hon var fri af det, som under sjukdomen passerade, blygdes och skämdes hon med gråtande tårar. Under denna påstående vedermöda och besvär lät jag offentligen bedja för henne i församlingen, samt hemma gjorde (vi) i våra böner till Gud allsmäktig en innerlig förbön, det han offer en faderlig tuktan täcktes för Christi skull ett sådant grufveligt syndastraff nådeligen afvända, hvilket ock efter hans nådiga löfte hände till den tredje Bönedagen, därför hans heliga namn vare lofvadt evinnerliga.»

Vi återfinna i klockarens i Klara berättelse om sin styf-dotter den hysteriska besatthetens alla drag. Helenas beteende är i full öfverensstämmelse med hvad vi känna från andra demonomana epidemier¹⁾. Den förmenta anfäktelsen med hallucinationer, impulser, blasfemier, konvulsioner och opistonisk kramp afspelas här fullständigt i sin mest klassiska form. Sammanhanget med de yttre händelserna ställer diagnosen hysteri utom allt tvifvel.

2) *Ur ransakningen med 23-åriga pigan Annika Svensdotter från Kalmar i tjänst hos källarskrifvaren Buhrman.* Annika anklagades af gossen Nils Nilsson Holm, på sitt 12 år, i tjänst hos *Dokt. Olof Bromelius*²⁾, en af Kommissorialrättens medlemmar. Ett par med Nils jämnåriga gossar, Staffan Andersson och Oluf Erickson, voro medanklagare. De hade, så som af ransakningsprotokollen framgår, rönt inflytande af den förutnämnde Gäflepojken Johan Johansson.

¹⁾ Jämf. de välbekanta epidemierna bland Ursulinernunnorna i Aix (1611) och Loudun (1634) samt Besatthetsepidemien i Thisted i Danmark (1696—98) m. fl.

²⁾ I sitt »curriculum vitæ» uppgifver Hjærne, att Bromelius (f. 1639) öfvat honom i botanikens studium. B. var i denna gren af naturvetenskapen framstående, och hans minne är hugfästadt i örtsläktet Bromeliaceæ. Han vardt stadsfysikus i Göteborg och dog 1705.

Doktor Olof Bromelius berättar om pojken Nils följande: När gossen en kväll skulle göra sina aftonböner och vid läsandet af den bönen: »Vaka öfver oss», kom till de orden: »bevara oss för den listige frestaren, djäfvulen, som alltid går omkring» etc., hade Bromelius hört honom tillägga: »gif oss nåden, att vi honom (djäfvulen) nyttja och bruka måge, genom din son, Jesum etc.». Åtta dagar senare, då gossen på aftonen föll på knä och äfven nu var kommen till de ofvannämnde orden, *har han fallit baklänges och slagit mot golvet* samt vid förhöret efteråt sagt, att den som brukade »föra» honom kommit och fattat honom i bröstet och kullstött honom, viljandes hindra honom från börens läsande. När sedan Bromelius, som tagit gossen till sig i sin säng, befallde honom nämna Jesu namn, *nämnde han i stället öfver 20 gånger »den elake»* och påstår sig samma natt några gånger ha blifvit förd till Blåkulla, där han med anledning af sin bekännelse blifvit piskad. När Bromelius därefter en morgon besökte änkan Catharina, Nils Holms mor, hade de tillsammans begynt utfråga Nils i denna sak. Nils hade då begynt gråta, och man lät honom därför vara, tills han fått sig litet mat. »Som de då hade stufvad nårs med peppar, gaf hon ock honom däraf, men Nils hade då likasom *fasat för nårsen.*» När modern bedt honom äta, hade han vändt sig därifrån, till dess hon tagit honom till sig och bedt honom äta i Jesu namn, *då han bitit munnen samman, och vridit hufvudet tillbaka sägandes omsider: »Packan har förjudit honom äta den mat, som var peppar på, fattades med handen uuder sitt förkläde och hållande henne där fast sammanknäppt och befanns hålla i handen en näfverlapp, som på ena sidan syntes som vore den biten med tänderna — —.* Nils sade, att det var ett Conterfej, och att packan då på stunden gaf honom det, på det han inte skulle äta, det honom böds. Strax begynte ögonen löpa kring stugan, och sade Nils, att *han såg Packan sitta stundom på Conterfejet, stundom annorstädes i stugan*; — — När man sedan frågar, hvad hon heter, som bortfört honom, svarar han Annika, en piga, och beskriver hennes kläder, samt uppger hennes rätta hemvist, ehuru han förut, förmodligen förväxlande henne med någon af de andra omsladdrade kvinnorna, sagt, att »hon bodde på Badstugatan på Södermalm.»

Huru lätt häxorna inställde sig i de öfverretade och utvakade barnens visioner framgår af följande fortsättning på modrens vittnesmål:

»För 14 dagar sedan, när de vakat (å vakstugor) i fem nätter och *den* natten hos dokt. Bromelius, gingo de om

morgonen kl. 5 därifrån och hemåt. Gossarna Nils och Staffan gingo då litet framföre på gatan, då modren märkte, att Nils begynte *få en så underlig gång* och vankat ända ut åt gatan, det hon då mente, att han gjorde af själfsväld, men sedan de voro hemkomna, och hon Nils förhört, hvarför han hade en sådan gång, har då Staffan svarat, att *hon, som plägade föra honom, ledde honom vid handen* och vore därföre intet under, att han gick något sällsamt.» — — — »En half annan stund därefter när Nils går på golfvet begynner han att *skrika och anfäktas*, då en student N. Griis benämnd, som en tid vakat öfver barnen, tagit Nils till sig och läst för honom.» Därefter skildras en verklig händelse, som återigen visar, hvilken skräck en person kunde ingifva, som af ryktet utpekades som trollpacka, och huru icke blott barnen utan äfven vuxna bokstafligen kunde bli skrämde från vettet så fort packan visade sig. »I detsamma kommer Annika Svendsdotter (den förmenta häxan) och klappar på dörren, (och) släpptes hon då strax in, men minnes hustru Catharina intet om hon hälsat eller ej. Det vet hon, att Annika stannade vid ett skåp vid dörren och stod där med hängande hufvud och en »faselig färg i ansiktet». Nils har då anfäktats och »gifvit sig med hufvudet tillbaka och syntes vilja åt skåpet, där Annika stod, samt gjorde Nils detta allt med leende min. Griis har bedt Nils några gånger nämna henne i Jesu namn, då Nils omsider sagt: »Hon heter Annika i Jesu namn.» Omsider när hon tillspordes, hvad hon ville, har hon sagt sitt ärende, att hon vore ditskickad af sin husbonde Seign. Buhrman att förnimma, huru det vore med barnen — — —, då stiger Griis fram till Annika och tager henne på bröstet sägandes, »Annika i Jesu namn, du äst densamma som förförer barnet, vår Herre har sändt dig hit att uppenbara dig», (och) begynte (han) därpå sjunga »välsignadt vare Jesu namn etc.», men Annika (hade) lett däråt, viljandes gå på dörren, jämväl — — velat stiga ut, men Griis hållet henne kvar uti armen, och då hon omsider stigit ut, har Griis stött henne så, att mössan flugit af hufvudet, — — — då Annika sagt åt honom »Monsieur, se till hvad i gören!» och (hade) *Griis natten där efter fallit uti ett häftigt raseri, så att han ännu intet är vid det förståndet, så att man honom häröfver kan till förhör fordra.* Med afseende på ofvan skildrade händelser förnekar den tilltalade Annika helt och hållet Nils' och Staffans uppgift, att hon på morgonen antastat dem på gatan, däremot beriktigar hon den senare berättelsen och säger sig hafva lett åt Griis, när denne begynte sjunga, »efter det kom henne främmande före, och hon visste sig vara oskyldig.»

I Kämnersrättens utlåtande och dom öfver Annika — hon

dömdes af K. rätten till döden, hvilken dom af Kommissorialrätten ändrades till förvisning ur staden och närmaste trakt — heter det om den fasa. hon ingaf barnen — en omständighet, hvilken ansågs vara bevisande för hennes skuld — följande: — — »den enes, Olof Erickssons¹⁾ förskräckelse för Annika var så stor, att han, så snart han blef henne varse, då han förut intet visste, hvem man för honom visa ville, *med gråtande och hjärtans bäfvende från henne som ett spöke flytt och sig fast anställt, som komme honom en stark paroxysmus uppå*, hvilken räddhåga, han för ingen annan af alla de andra, som honom inför Rätten föreställdes ifrån sig tedde.»

Det skulle föra mig för långt att ur ransakningsprotokollen hopsamla någon större mängd fall, jag vill därför i korthet ännu blott anföra följande:

3) *Klockaren i St. Catharina* (ty klockarna stodo icke prästerskapet efter i »ett sant kristeligt nit») *Eric Simonsson berättade*, att barnen en natt, så länge man vakade öfver dem, voro fria men om morgonen, sedan prästerna, hans (klockarens) hustru och några andra voro bortgångne, begynte barnen att anfäktas. Samma morgon fanns ock gossen Eric Larsson *stå på hufvudet i en vrå*²⁾ och hjälptes af Annika Gråå till rätta.

4) *Amiralitetspredikanten Jonas Gravander och herr Severinus Hallendorff berättade*, att Oluff Lärckias hustru anfäktar en Skomakares, Johan Danielsson, dotter, 10 år gammal. De hade bägge varit där och sett flickan både nätter och dagar anfäktas, men när denna hustrun, (Anna Lärckia) är där hos, är flickan fri.»

De anfäktade barnens fantasier voro alla i full öfverensstämmelse med den ofvannämnda Blåkullasagan. Denna utgjorde den form i hvilken allas fantasier gestaltades, vittnesmålen äro därför hvarandra lika och i all sin mytiska brokighet tämligen enformiga. Smärre individuella skiftningar, den enskildes tillägg till den ur folksjälen framfödda myten, förekomma, men sådana tillägg inneburo sällan något nytt.

Häxsabbaten var ju för öfrigt en nära nog universell föreställning, åtminstone var den allmän bland de europeiska kulturfolken. I södern, bland de varmblodiga romanska folken

¹⁾ Se ofvan. Olof var en 12-årig gosse och kamrat med Nils.

²⁾ Jämför härmed de gängse föreställningarna om att människor och boskap ställas på hufvudet, när de användts till fordon vid Blåkullafärden.

vilka ärfvt sina fäders naturmysterier, hade sabbaten en prägel af de hedniska offerfesternas passionerade yrsel.¹⁾ Hos oss i en kyligare trakt af jorden hade folkfantasiens utarbetat händelserna i Blåkulla efter mönstret af ett svenskt bondkalas eller borgerligt gästabad. Den lede uppträdde icke som en halft klassisk tjur-gud eller en blandning af människa och österländskt odjur utan ofta som en vördig bondpatron. I Elfdalen (Dalarne) visade han sig klädd i grå jacka, röda byxor och blå strumpor, hade rödt skägg och en hög hatt med många brokiga band²⁾. Blåkulla tänktes hos oss i landsorten som en stor rödmålad bondgård, och den tribut i form af ett slags tionde, som trollpackorna medförde, bestod af mjölk, ost m. m. men — och här kommer det djäfvulska — framför allt i tillförseln af barn, ty voro »packorna» i detta afseende tomhändta ådrogo de sig »den elakes» särskilda vrede. Det var i det stora hela en dålig affär häxorna gjorde, och de svenska icke minst. För priset af sin odödliga själ, hvilken blott genom en plågsam död på bålet kunde räddas från evig pina, köpte de sig ett synnerligen tarfligt, om ock efter tidens anspråk »stäteligt» kalas, som likvisst i längden bort blifva bra enahanda, och där de till på köpet riskerade att ådraga sig Blåkullaherrns vrede i den grad, att han piskade dem. Detsamma vederfors barnen, om de bekände sina nattliga besök i Blåkulla. Berättelser härom förekomma ofta i protokollen. Sålunda inhämtas, att Hofrätten befallde *stadsbarberaren Schultz* att i sällskap med någon af ämbetet besiktiga ryttmästaren Per Gråås dotter, hvilken låg sjuk och förmentes vara slagen i Blåkulla. Tillsammans med *barberaren Gerting* skedde besiktningen. Gråås dotter hade inga märken, *men ömmade, när man aldrig så sakta strök på kroppen*. Schultz sade sig äfven hafva besiktigt Smeds-Karins — den förutnämnda trollpackan — kropp, hvilken, såsom barnen uppgäfvo, syntes vara piskad. »Detta skulle hafva skett för 4 dagar sedan i

¹⁾ Jämför med häxsabbaten Dionysoskulten i den klassiska forntiden. Se Erw. Rohde. *Psyche*; Otto Stoll, *Suggestion med Hypnotismus in der Völkerpsychologie* m. fl.

²⁾ Kröningsvärd: Blåkullafärderna.

Blåkulla¹⁾, enär hon icke gifvit Satan sin rättighet och tillfört honom så många barn som han velat hafva.» Smeds-Karin upphämtades, och *Hofrättens medlemmar besiktigade henne i Kansliet*, och »hon såg illa ut, som om hon skulle varit piskad». *Stigmata Diaboli* af annat slag hade äfven värde som bevismedel, såsom *oförmågan att gråta, oförmågan att läsa de vanliga bönerna* m. m. Däremot var den utomlands så värderade *analgesien* icke hos oss lika uppskattad, alldenstund det till vår berömmelse kan sägas, att tortyren vid bekännelsernas frampressande — om ock långt ifrån okänd — ingalunda haft en så utsträckt användning som i andra länder.

Det torde kunna sägas, att det svenska trolldomsväsendet mer än annorstädes varit ett patologiskt fenomen, en andlig farsot, och som sådan mera uteslutande rotad i oafsiktlig inbillning och suggestion, än i pervers kult och därmed sammanhängande manipulationer. En ur naturmystik och primitiv kunskap om växter och djur framvuxen folkpraktik, som af det kristna betraktelsesättet snart degraderades till straffvärda *maleficia*, till hvilka alltså räknades utom »förgöring» äfven »sigerij» och sjukdomars hemliga botande, hade visserligen varit inhemsk hos oss lika väl som i andra länder, men den ur sydländskt, delvis ur österländskt barbari och starkt sensuella eller sexuellt perversa motiv till en verkligt blasfemisk »svartkonst» utvecklade, brottsligt mera storslagna suggestionsapparat, vid hvilken äfven barnaoffer lärer hafva förekommit, har sannolikt aldrig i vårt land praktiserats. Om också äfven utomlands, i jämförelse med trolldomsprocessernas stora utbredning, dylika manipulationer sällan förekommit, hafva de dock på vissa håll bildat ett visst reelt underlag af praktisk kult, som gjorde häxväsendet till något mer än en ren inbillning. Äfven den djäfvulskult, som under de tidigare kättarförföljelserna i påfliga bullor omtalas och sedermera under processen med Tempelherrarna bokstafligen inbrändes i folkmedvetandet kunde ju så till vida hafva haft en verklig grund, som det icke är osannolikt, att en del Tempelherrar förfallit till homosexuella

¹⁾ Hofrättsprotokollet 18 april 1676. Se, Adlersparre anf. arb.

utsväfningar, och sammanställer man ett sådant faktum med ett af den katolska världen afsiktligt eller oafsiktligt, i hvarje fall lätt förklarligt, missförstånd af deras gnostiska ritual och religiösa former, så förstår man lätt uppkomsten af de anklagelser, som riktades mot detta olyckliga ordenskap¹⁾. De vid denna ordens tillintetgörelse begagnade anklagelserna upptogos mer eller mindre oförändrade af de inkvisitorer, som skötte trolldomsrannsakningarna, och så införlivades allt fastare med folkets sjäslif, såsom en afvigside till den positiva Gudstron, ett helt system af djäfvulsdogmer. Den fasa som väcktes af berättelsen om dylika gudlösheter, hvilken fasa icke blef mindre genom de många häxbålen, spred sig äfven till vårt land, och våra Blåkullasagor innehålla i en lokalt anpassad form det väsentligaste af den gängse myten om häxsabbaten. Det för våra häxfärder specifika barnaförandet, hvilken villfarelse fick sin styrka däri, att den andliga farsoten företrädesvis hemsökte barnen, förekommer mycket sällan i de tyska processerna, aldrig i de danska, men är icke ovanligt i de *engelska*. I »barnaförandet» återfinna vi törhända en af folkfantasiens gjord användning af det förmenta barnaoffrandet, hvarom de importerade historierna haft att förmåla; barnaoffret förekommer äfven i Blåkullasagorna, alldenstund flickorna, som af »packorna» ditfördes, af den lede bortgiftes och fingo barn, »som kokades i en gryta till smörja, hvarmed hornen påfylldes».

Hornen och smörjan — häxsalfvan — spöka oupphörligen i rannsakningsprotokollen, men ingenstädes finnes någon antydning, att häxorna begagnat narkotiska salvor för att med dem preparera sig till afresan. Jag har genomläst mäktiga luntor af häxprotokoll från olika tider, och jag saknar fullständigt stöd för det antagandet, att någon som helst narkotisk giftverkan ingått som ett orsaksmoment vid folkfantasiens demonomana utsväfningar i vårt land. Åtskilliga författare, bland dem prof. C. G. Santesson, tillskrifva som bekant bolmörten, *hyoscyamus niger*, med en viss grad af sanno-

¹⁾ Jämför Gmelin: Schuld oder Unschuld des Tempelordens. (Detta arbete är skrifvet till försvar för Tempelherrarna mot Prutz, Loiseleu m. fl.) Se äfven. Martin: Histoire de France T. IV. p. 469 o. följ.

likhet skulden till den sensation af flykt, som plausibelt nog kan tänkas vara underlaget till drömfantasi om en färd till det aflägsna gästabudet. Jag betviflar riktigheten af denna förmodan med stöd af, hvad jag inhämtat ur protokollen från skilda delar af vårt land¹⁾. Skulle någon af de anklagade genom att smörja in sin kropp med den narkotiska salfvan hafva brukat försänka sig i sömn, och detta varit uttryck för någon, om ock aldrig så sparsamt förefintlig, tradition, så skulle detta vid häxornas omständliga bekännelser hafva framkommit. Snarast får man det intrycket, att betydelsen af häxsalfvan, hvarom de från annat håll inkomna sagorna vetat att förtälja, af vårt folk alldeles missförstått, alldenstund man visserligen ej påträffar den uppgiften, att häxan smort sig själf, men däremot *mycket ofta* den uppgiften, att »den lede» eller häxan smort en stång, en kalf, en ko o. s. v. med ett ord det förmenta fordon på hvilket den luftiga färden anträdde. Dessutom berättas, att hornen påfyllas af Satan med den smörja som kokas i Blåkulla, men aldrig möter man någon bekännelse, om att häxan plockat vissa örter och beredt sådan salfva själf. Att dessa förryckta och på grund af den skräckblandade respekt, hvarmed de betraktades, uppblåsta kvinnor, som förmenades äga en öfvernaturlig makt, gärna prydde sig med vissa emblem eller samlade en massa med deras orediga och vidskepliga föreställningar förknippadt skräp, såsom en afgud, en »mjölkhare», några människoben och fågelklor, är inte underligt, och smörjehornen torde hafva ingått i denna trolldomsarsenal, för att vid tillfälle begagnas under ett meningslöst hokuspokus.

Utan att vilja förneka den betydelse som narkotiska salfvor i sydligare länder kunnat hafva²⁾, må det dock här framhållas, att förklaringen till de universellt enahanda fantasier, som känneteckna häxprocesserna, icke med nödvändighet förutsätta ett likartadt ursprung i form af en organisk giftverkan. Vi veta, att alldeles oberoende af narkotiska medel sensationer af flykt äro en mycket vanlig drömvilla, och möj-

¹⁾ Företrädesvis Norrland, Dalarna, Stockholm, Bohuslän och Värmland (processen förd i Örebro 1720).

²⁾ Jämf. bland andra Kiesewetter, Die Geheimwissenschaften. B. II.

ligen i sammanhang med denna, väl ock med andra erfarenheter och en mytisk omtolkning af dessa, förekommer sedan urminnes tid och hos flertalet europeiska folk sagan om en »nattlig flykt». *Valkyriorna* redo genom luften, så äfven den romerska *Diana*, den judiska *Herodias* och den germanska *fru Holda*, och när kristendomen degraderade dessa gudinnor och andeväsen till demoner, blefvo de »ljusskygga» och sökte med sina tillbedjare natt och enslighet.¹⁾ Redan i ett äldre kyrkligt dokument, den s. k. Kanon Episcopi, som sannolikt tillkom på 800-talet, omnämnas »gudlösa kvinnor, hvilka förförda af djäfvulen tro och bekänna, att de tillsammans med den hedniska gudinnan Diana eller Herodias och en otalig mängd andra kvinnor rida genom luften på vissa djur, i stillhet och hemligen fara åstad öfver många länder, därvid de lyssna till Dianas befallningar och på bestämda nätter ställa sig till hennes tjänst». På hvilka olika vägar häxfantasierna tillkommit är dock icke här platsen att närmare angifva, det må vara tillräckligt att betona, att de sedan urminnes tid förefunnits, och att deras utveckling går parallellt med den kristna dogmbildningen. Vi vilja blott beakta effekten af den färdigbildade demontron. Afpassad efter folkets fantasi, efter som den framvuxit ur denna, var den liksom hvarje på känslolifvet starkt återverkande kombination af idéer en mäktig *psykoplastisk* faktor, d. v. s. ägnad att utveckla symtom af hysteri i form af visioner eller besatthet. Den med folkmedvetandet införlifvade tron uppfriskades därför oupphörligt af den personliga erfarenheten om dess verklighet. Hysteriska möjligheter utnyttjas som bekant på ett alldeles särskildt sätt af religionen och ej minst, där denna är så starkt uppblandad med skräck och ångest som kristendomen varit och ännu på Carl XI:s tid var. Ingen, äfven den mest upplyste, förmådde lyfta hufvudet ur den allmänna uppfattningen, som höll tiden fången i en instängd och kvaf skymningsluft. Hvad den påfviska vidskepelsen grundlagt fortsattes af Luther. Med sitt utomordentliga inflytande öfver massorna bidrog äfven han att inrista djäfvulens drag i

¹⁾ Grimm: Deutsche Mythologie. B. 2. p. 1007—1008.

tidens medvetande, och värkan af hans kraftord skulle icke utplånas under århundraden. »Djäfvarne äro omkring oss», så fingo höga och låga dagligen läsa i den store reformatorns huspostilla. »De flyga i luften som kajor och kråkor och skjuta på oss utan uppehåll». Och i hans kyrkopostilla heter det om de onda andarna:

»Där sväfva de såsom skyn öfver oss, flaxa och flyga allestädes omkring oss såsom humlor i oräkneliga hopar; låta ock ofta se sig i lekamlig skepnad; draga fram såsom elds-lågor på himmelen i drakesskepnad eller andra skapelser; så ock i skogar och vid vatten, där man ser dem springa som bockar eller flyga som villosken, krypa i träsk och pölar, att de måga dränka eller bryta nacken af människorna; och äro gärna i öde rum och vrår såsom ödehus etc., så att de innehafva luften och allt som är omkring och öfver oss, så vidt som himmelen är»¹⁾.

Hela 1600-talet höll sig med oryggelig tillförsikt till Luther, och den räfst som sattes i scen mot det förmenta trolldomsväsendet är inspirerad af detta åskådningssätt. Det religiösa trycket af denna djäfvulslära behöfde blott en sådan yttre tillskyndelse som den igångsatta förföljelsen för att göra massan hysterisk.

Det är ju en vanlig klinisk erfarenhet att innehållet i de delirösa tillstånd, som utveckla sig i sammanhang med det hysteriska anfallet åter och åter upprepar en viss skräckfylld scen, som varit närmaste anledning till utbrottet af vederbörandes sjukdom, och det var därför helt naturligt, att de af Blåkullasagan och häxbålen uppskakade människorna upphörligen skulle anfäktas och få en *personlig* öfvertygelse om mytens hemska sanning.

Hvarje land och tid har sin af kulturnivån bestämda form för uppfattningen af religiösa föremål. Af de gamla bondmålningarna lära vi åtskilligt om vår allmoges religiösa betraktelsesätt i fordna dagar. I den gemytliga enkelheten söker man förgäfvos något af österlandets yppighet. Så återfinna vi ock i berättelserna från trolldomsväsendets dagar en naiv och folkligt karikerad afspeglung af detaljer, som

¹⁾ Cit. efter Linderholm anf. arb.

utomlands möta oss i sin ursprungliga mera afskräckande gestalt. Det har kommit ett visst försonande gemyt äfven i häxfantasierna.

Som bekant tedde sig djäfvulen tidigt för den kristna uppfattningen som »Guds apa» (Simia dei), hvilken af afund imiterade Guds åtgöranden och vid sin dyrkan kräfdde en ritual, som återgaf de kyrkliga formerna på ett smädligt sätt genom att vända allt bakfram. Detta parodiska element i djäfvulskulten, travesteringen och förhånandet af gudstjänsten, sakramentet m. m., möttes af det svenska folklynnnet med formellt förstående, hvilket gifvetvis icke dess mindre var uttrycket för den djupt kända afskyn. Den rituella bakvändheten är i våra Blåkullalegander genomförd på det mest konsekventa sätt; den landtliga fantasien har med kärf grofkornighet utsmyckat desamma med detaljer, i hvilka människans bakersta och nedersta delar städse göras till de främsta och yppersta. Man synes vilja tillämpa det gamla svenska ordstäfvet: »Man tager seden dit man kommer.»

Redan vid affärden iakttofs denna demoniska »anständighet» på så sätt att kreaturet, på hvilket man reste, vändes med bakdelen fram och benen upp, och man satte sig på djurets buk med ryggen mot resans mål. Vid framkomsten ställdes fordonet på hufvudet. De af häxan förda barnen döptes af den lede och döpelseakten skedde som allt i bokstafvigaste mening bakvändt. Den lede läste alla böner bakfram och hällde vatten på fötterna eller på r-n. Vid gästabudet satt man med ryggarna mot bordet. En ofta förekommande användning af häxorna var att hänga dem i taket — »som ljuskronor». Bengt Bagare, den ena af Zipplarnes man, som af de anklagade barnen setts i Blåkulla, knådade degen med r-n. Vid den dans, som på sedvanligt vis följde på måltiden, exekverade någon annan musiken med samma kroppsdel o. s. v. i oändlighet.

En parodisk anordning af detta slag spåras ju redan i medeltida aktstycken såsom bullan Vox in Rama, anklagelsen mot Tempelherrarne m. fl. och återfinnes i alla senare skildringar af sabbatsfirandet, men sannolikt har den

ingenstädes utnyttjats med sådan ihärdighet som hos oss, hvilket gifvetsvis i viss mån sammanhänger med den omständigheten, att nordbons fantasi visserligen sällan är lasciv men ofta plump.

Den som ur en modern klinisk synpunkt betraktar denna hysteriska folksjukdom kan ej underlåta att i åtskilliga af ofvan skildrade konträra och bakvända symtom få en påminnelse om den i vår tid och ej minst i vårt land så vanliga *katatonien*. Jag har i en föregående uppsats framhållit huru *katatonien* genom en så att säga i atavistisk riktning verksam degenerationsprocess upprepar de *historiska sjukdomarna*, besatthetspsykoserna och demonomanierna¹⁾. I trolldomsväsendet finna vi ett sådant exempel. Fantasier af det slag, som vi allmänt träffa hos de besatta på Carl XI:s tid, återfinna vi numera så godt som endast hos *katatonici*, undantagsvis hos någon »efterblifven» hysteriker. Vid denna tid befann sig folket i en af hysteriens mest gifvande epoker, och jag saknar kanske icke anledning att med några reflektioner, hvilka jag äfven annorstädes²⁾ nedskrifvit, dröja vid den psykologiska egendomlighet i hysterien, hvilken uppenbarar sig i alla dessa kontrastimpulser — suicida ingifvelser, blasfemier m. m. — och till viss grad äfven i vissa bakvända, i fantasien, någon gång äfven i verkligheten, genomförda attityder och förkonstlade rörelser. Det synes mig — gifvetvis är här endast fråga om förmodanden — som röjer sig i det hysteriska tillståndet (och i det psykasteniska) en cerebral benägenhet för funktionell öfvervikt inom vissa konträra strömlägen och energiriktningar. Dessa äro, åtminstone delvis, äfven under normala förhållanden svagt för handen. De utgöra vid innervationen af de »psykiska» neuronerna sannolikt *en dold antagonism, som ger större fasthet åt våra föreställningar, större fyllighet åt våra känslor*. Hvad vore t. ex. för det naiva förståndet »himmelen och dess salighet» förutan kontrasten mot »helvetet och dess pina», »Gud och hans rättfärdighet»

¹⁾ Gadelius: Psykiatriska sjukdomsformer i historisk belysning. Hygiea 1908.

²⁾ Gadelius: Hysteri och katatoni. Hygieas Festband 1908. N:o 17.

utan en bakgrund af »djäfvul och illistighet», hvad vore mänsklig återhållsamhet och renhet, utan en svag (ideell) antecipation af »synd» i en eller annan form. Här har man, synes det mig, anledning att förmoda en i det organiska (nervösa) sammanhanget rotad betingelse för *all dualism*, en betingelse som gifver »förnuft och sedlighet» mindre frihet att taga ur sig själf, än man af de abstrakta begreppen skulle förmoda, och som gör hvarje *antingen* — eller, det må vara fråga om »böja eller sträcka en arm» eller om valet mellan »godt och ondt» beroende af en lagmässig dubbelverkan inom cerebrala funktionsområden för böjare eller sträckare, för begrepp och motbegrepp, och den dolda men normalt befintliga strömfåran inom ett föreställningsområde, som *abhorreras*, kan därför lätt vidgas under sådana sjukliga tillstånd (hysteri, katatoni), hvilka medföra en förlamning af viljelivets kontroll öfver våra handlingar. Det är kanske därför den oppistotoniska krampen är universellt typisk för hysterien. Det är kanske ock därför, som blasfemierna och de omoraliska impulserna i de religiösa formerna af hysteri äro så vanliga, ja, uppkomsten af en mängd perversa och bakvända hugskott och handlingar kunna möjligen på detta sätt framkallas eller åtminstone *främjas*. Att bakvändheterna i katatonien ännu mera prononceras beror därpå, att denna sjukdom organiskt fasthåller de i hysterien funktionellt mera flyktiga symtomen och därigenom gör *dem stereotypa*.

Soldan-Heppe anser att de väsentliga orsakerna till trolldomsepidemiens fruktansvärda utbredning i Tyskland voro, den härskande djäfvuls- och demontron och det mot slutet af 1400-talet förändrade processuella förfaringssättet, som gaf domaren ej blott befogenhet utan ock skyldighet att i slika mål med användande af *tortyr* utpressa bekännelsen. Hos oss kan man visserligen icke tillvita Kungl. Maj:t att i dessa pröfvande tider hafva förfarit med allt för stor och onödig mildhet, men den hand, som förde svärdet, utmärkte sig dock för en viss varsamhet, som nog bidrog till att eländet i Sverige icke fick motsvarande di-

mensioner som i Tyskland. Särskildt i fråga om tortyrens användning segrar till viss grad den humana skonsamheten öfver en icke så ringa tilltro till detta barbariska bevismedels användbarhet.

Sålunda yttrar sig Kungl. Majt¹⁾ i en »förklaring öfver de frågepunkter, hvilka de deputerade Commissarier öfver det beklagelige Trulldomsväsendet i Norrlanden underdånigst insinuerat». Gifven Stockholms slått 13 jan. 1675. — — »Ehuruväl det gifver stort betänkande att aflifva dem, som väl äro öfvertygade att vara till denna synden skyldiga men dock icke vilja sig bekänna, mycket mindre sin synd ångra, kan likväl Kongl. Majt icke befria dem från lifsstraffet i anseende därtill, att om de således dö obotfärdiga, en själ allenast pericliterar, men skulle de låtas i lifvet, de torde draga många flera med sig, och på det sättet göra den senare villan värre än den förra; Kongl. Majt ställer för den skull till Commissionens omdöme att fria eller fälla dem, som blifva angifna, men dem de fälla, måge de exequera låta, dock så att de vid själfva execution(en) på allt sätt beflita sig få dem till bekännelse, *lemnandes för utan andra medel oppfinna något sätt, hvarigenom de måge (dock utan anseende af ordinarie och i andra land brukelig tortyr²⁾, den vi hålla betänkelig) få någon plåga förut och således känna en smak af den pina, som de hafva i helvetet att förvänta.* i fall de framhärda i sin obotfärdighet och utan bekännelse gå till döden — — — Carolus».

¹⁾ Se Rålambska Handskr. saml. K. Biblioteket.

²⁾ Tortyren afskaffades som bekant först af Gustaf III vid hans tillträde till regeringen. I Kongl. Bref af d. 27 aug. 1772 förständigades samtliga vederbörande att undanröja de verktyg, som ej äga någon grund i lag utan strida mot frihet, billighet och mänsklighet — och öfverståthållaren att genast låta förstöra den på Smedjegården befintliga s. k. *Rosenkammaren, den hvita hästen* o. d. marterrum. Det senare fanns i stadens gamla Rådhus vid Stortorget, där nu Börsen är (Stockholms Stads Historia af Nils Lundequist II d. 1828). Om tortyrens användande vid häxprocesserna i Sverige må nämnas, att excellensen Johan Gyllenstjerna d. 18 apr. 1676 i Hofrätten föreslog att »i en sådan extraordinarius casus tortyr, vägning och vattenprof för att extorquera sanningen borde användas». D. 9 maj s. å. resolverades att »brukas skulle någon tortyr, dock icke alltför hårdt». Härom afgick bref till Öfverståthållaren. Vid en senare häxprocess i Örebro 1720 kom tortyr till rätt vidsträckt användning, hvaröfver de anklagade hos Landshöfdingen i en längre skrifvelse anförde besvär — och i Sveriges sista häxprocess 1757—63 fick på grund af vederbörande rättsstjänarens hårdhändhet dessa jämte domaren en sträng näpst. (Ellen Fries).

Utbredningen af häxväsendet i den svenska landsorten¹⁾ torde väl närmast kunna förklaras af den hos domare och anklagade lika massiva vidskepelsen; för Stockholm tillkommer dock i de många illasinnade vittnesmålen ett orsaksmoment, som gifvetvis äfven annorstädes kunnat ha sin betydelse, men här i hufvudstaden, såsom af den slutliga utredningen framgår, på ett alldeles särskildt sätt medverkat.

En i senare tid af psykiatrici och pedagoger mycket uppmärksammas företeelse är den *patologiska lögnen* (pseudologia phantastica, Delbrück; mythomanie, Dupré). Knappast skall man i våra dagars brottmålsannaler finna en prydligare samling af patologiska lögnare än de pojkar och pigor, som voro de ledande under trolldomsväsendet i Stockholm 1675—76. Den patologiska lögnen frodas lätt på ett hysteriskt underlag, där den funktionella svagheten med afseende på psykisk sammanhållningsförmåga å ena sidan gör uppmärksamheten bristfällig och minnet osäkert och å andra sidan främjar de undermedvetna kombinationerna, ger fantasien flykt och uppfinningsförmåga. I detta tillstånd insugereras med största lätthet händelser och situationer, som från början till slut sakna öfverensstämmelse med verkligheten, och vederbörande kunna visserligen ibland tveka om sina uppgifters äkthet men ibland återigen »ljuga fakta» m. a. o. vara öfvertygade

¹⁾ Häxprocesserna i Norrland och Dalarne kräfdes som bekant vida flera offer än i Stockholm. I trenne socknar kring Ångermanälven dömdes i allt 71 personer, mest kvinnor, till döden, hvilka alla halshöggs och brändes å Bålbärget midt i Torsäkers pastorat, 28 mars och 1 juni 1675. (Se bl. annat Hülphers; Samlingar till en Beskrifning öfver Norrland) Trots denna sorgliga utgång af Norrlandskommissionens arbete presiderade i densamma en för sin tid synnerligen upplyst och i åsikter frigjord man näml. *Gustaf Rosenhane*, (enl. förmodan ägare af den vittra pseudonymen »Skogeskiär Bärbo»). I Rosenhanes Betänkande (Rålambska saml.) finnas mot dödsstraffets tillämpande ett mycket klarsynt uttalande, och hans förslag till ingrepp mot trolldomsväsendet utmynnar i sådana åtgärder som bättre upplysning genom undervisning och predikan, beredande af ökad arbetsförtjänst och god läsning, undvikande af det ensliga lifvet å fåbodarna m. m. (Jmf. Elof Tegnér, Svenska bilder från sextonhundratalet). Om Gustaf Rosenbane sålunda i ett afseende kan nämnas vid sidan af Urban Hjärke, med hvilken han tilläfventyrs är jämförlig äfven i fråga om litterära förtjänster, så torde han dock med afseende å kraft och förmåga att göra sin mening gällande hafva varit Hjärke underlägsen.

om att de tala sanning. Bland det af spökhistorier alldeles bortkollrade småfolket i Stockholm under den tid, som här afhandlas, funnos bevisligen en hel del ungdomar¹⁾, hvilka drefvo en verklig sport med att anklaga människor för trolldom och få dem på bålet, och hos dessa sammanväfdes beräkning och ond afsikt ofta på det mest underliga sätt med god tro, så att de slutligen, när de riktat sina anklagelser mot någon illa sedd person, icke kunde skilja sanning från lögn. Den ene besjälades därvid af viktighetsmakeri eller rent af ungdomligt okynne, den andra af illvilja, skadeglädje eller vinningslystnad, och för att nå sitt mål föllo de med så mycket större lättbet in i sin svekfulla roll, som »anfäktelsens» mekanism hos dem vid andra tillfällen fungerat alldeles oförställdt och oafsiktligt.

På visst sätt roten och upphovet till de många anfäktelserna på Södermalm var en 12-årig pojke från Gäfle, Johan Johansson, i rannsakningsprotokollen ofta kallad *Gäflepojken*. Dennes mor var en kvinna med mycket dåligt rykte, som själf beskylldes för trolldom och »barnaförande» och för många andra stygga brott, och hvilken på egen bekännelse lärer hafva blifvit till döden dömd. Sonen sändes till Stockholm, där han fick bo hos en släkting, som var hökare på Södermalm. Knappast var han kommen till sitt nya hem, förr än några små barn uti samma gård där hökaren bodde »blefvo med denna plågan behäftade, så att de nederföllu, likasom voro de dånade, och sade sig sedan, då de vederkvicknade, hafva af trollpackor blifvit förda till Blåkulla. Detta utvidgade sig från den ena gården till den andra, och omsider påstod också gossen Johansson själf, att han af sin egen moder, som satt i Gäfle fängslad, varit i några år »till Satans samkväm förder», hvarest han vunnit den erfarenhet, att han kunde se på andra barn om de fördes eller icke, af hvem de fördes, och när de skulle föras. På grund af detta sitt förmenta vetande var Gäflepojken jämte de ofvannämnda pigorna alltid närvarande i de *vakstugor* som inrättades; han varnade barnen för

¹⁾ Se nedanstående citat ur Hjärnes betänkande. Sid 35.

trollpackornas ankomst sägande, »nu äro häxorna på gatan, nu äro de på gården och nu i förstugan inkomna, och nu taga de bort er» och »i detsamma föllo barnen strax nederliksom bortdånade», och »i lika måtto när som han sade, att barnen skulle komma sig före igen, så skedde det», som han bestämde. På grund af denna hans stora kunskap om »barnaförande» anlitades han af enfaldiga föräldrar, hvilka mot betalning frågade honom till råds angående deras egna barn, och om Johansson sagt, att barnen voro förde, tvungo föräldrarna, ehuru barnen att börja med nekade, desamma med gåfvor eller ock »med otidig aga» att de skulle bekänna, och så snart barnen bekänt, hände det, att de med dånande och nederfallande sig åtburo som de andra barnen», påstående att de först efter bekvämligheten fingo veta, och kunde erinra sig att de blifvit förda till Blåkulla. Däraf antogo barnens föräldrar i sin enfald, att mången kunde resa till Blåkulla utan att veta något därom, och att man ej kunde påminna sig något om Blåkullafärden, förr än man på barnens och andras anklagelse måst bekänna.

Förutom den mängd af uppskrämda barn, på hvilka detta inflytande gjort sig gällande i den grad, att de anfäktades och på god tro uppträdde som anklagare, se vi i *Gäflepojken*s sällskap gossar och flickor af mer tvifvelaktig eller afgjordt dålig karaktär. Exempelvis hade den 11-åriga Kerstin Jacobsdotter, som tveksamt än anklagade en skepparehustru, än sin egen mor, gjort sig allmänt bemärkt därigenom, att hon på gator och gränder, och hvarhelst folk var församladt, »sig nederkastade och med sällsamma åthäfvor, så ock med många Guds försmädelser ropat på dem, hon ville för trollpackor angifva, och påstod hon inför Rätten, att hon lärt detta af modren för att förtjäna allmosor». För att visa, att hon förställt sig, »föll hon neder inför Rätten och gjorde sig anfäktad, så ofta Commissorialrätten fordrade.»

Flickan *Lisbet Wellendorf*, en snickaredotter, hvilken blifvit insatt och förd inför Södermalms underrätt, därför att hon vanvördat en ärlig man af Tyska kyrkans betjante och utropat honom som trollkarl, bekände följande:

»I den skola hennes föräldrar hade, läste styffadern med barnen, och modern, Anna Fältz, lärde dem sy och göra mössor. När nu talet om barnaförandet i Stockholm begynte, hade en liten flicka, en bagaredotter om 7 år, som gick i skolan hos vittnets föräldrar sagt, att hon fördes, hvilken bekännelse framlockats af vittnets moder med »dockeklutar». På fråga af hvem visste ej flickan att uppgifva något namn, men *»som hon af enfaldighet så svarade, efter som man frågan ställde, sägandes »ja» till allt, man henne affirmative förehöll, och nej», till allt det, man negative henne frågade,* blef det sålunda den olyckliga *Anna Månsdotter,* som utpekades som trollpacka. Därefter hade vittnets moder, dels med lockande, dels med trug förmått sin lilla son Mattis Wellendorf att bekänna, att han fördes, samt att dessutom påstå, att äfven systemen (vittnet) fördes. *Enär han märkte vissa fördelar af denna uppmärksamhet och det ynkades öfver hans förmenta ofärd* blef Mattis Wellendorf (en af) den (dem), som detta barnaförande i vakstugorna utspred. Han lärde sig ock, att »där han själf intet var anfäktad, sig likväl till desto större trovärdighet således att föreställa». Med hugg blef Lisbet Wellendorf på brodrens och flere andra barns utsago tvungen att tillstå, att hon tillika med andra barn fördes till den ondes samkväm, *hvarom hon så ofta i sömnen, den henne i vakstugorna en och annan gång påkom, kom något likt att drömma.* Så tog hon det i begynnelsen upp för sanning och *trodde sig* hafva blifvit förd, efter som så många henne i denna tanke styrkte, till dess hon en gång kom att försöka (erfara) denna handels falskhet i så måtto, att hon hörde *Lisbeth Carlsdotter* och alla de andra ropa, huru som de på Brunkeberg sågo tre trollpackor, den ena vore Capitainskan, den andra hustru Karin Ambjörns dotter och den tredje, hustru Anna Kock, *emedan då däsammastädes syntes något vara som för folk kunde hållas. men dagen därefter fann hon, att de utropade trollpackorna voro tre skorstenar som upp öfver Brunkeberg och de på andra sidan stående stenhus framrökte.* Vid ett annat tillfälle, då hon och en annan flicka (som det synes efter öfverenskommelse) begynte ropa, att de sågo Capitainskan, hustru Ambjörnsdotter m. fl. till dem komma, hade Lisbeth Carlsdotter, som då var tillstädes, äfven tyckt sig se trollpackorna, samt satte sig neder som för att bedja till Gud och *gjorde sig anfäktad.* På grund af dylika omständigheter, och enär Lisbet Wellendorf väl i drömmen men aldrig i vaket tillstånd erfarit något om Blåkullafärderna, hade hon gerna afstått från att anklaga Capitainskan men vågade ej bryta sitt samförstånd med de andra »som uti trollpackors angifvande funno sin fördel», enär hon hade grundad anledning att tro, att

hon själf skulle bli anklagad för »att vara utlärd och nu med barnaförande sig försynda».

Detta exempel visade huru intrikata förhållandena i denna rättssak i själfva verket voro, och huru här, jämte vidskepelse och enfald, personliga fördelar och de mest lågsinnade motiv grepo in i hvarandra som orsakskuggar i ett maskineri, hvares fördolda sammanhang det i sanning behöfdes skarpsinne att genomskåda. Detta psykologiska skarpsinne var otvifvelaktigt en af Urban Hjärnes många framstående egenskaper.

Om processens utveckling lämnar Kommissionens berättelse en detaljerad skildring. I Hjärnes »Betänkande», som till Kommissionen ingafs den 3 okt. 1676 kunna vi följa gången af hans egna skarpsynta iakttagelser. Ur detta betänkande vill jag nu, sedan jag meddelat sakens väsentliga sammanhang, anföra några utdrag. Det är indeladt i åtskilliga kapitel med korta latinska öfverskrifter, på ett pregnant sätt angifvande olika psykologiska synpunkter.

Först visar Hjärne betydelsen af en riktig metod vid rannsakingen: »Ty sedan någre (barn) med litet bättre maneer begynte examineras än tillföre i Consistorio och underrätten, så att de nu med frågor så vorde öfverhopade, att de intet hinte hålla lijka med sitt föregående tal eller komma ihogh att sammanflicka sin hopspunna osanning, tycktes dem vara säkrast att bekänna opricktigt grundliga sanningen. — — —»

Så kommer han till bristen på öfverensstämmelse i barnens anklagelser. Här visade det sig tydeligen att, så länge de fortforo med sina ursprungliga uppgifter, kommo de med idel motsägelse och absurditeter, »men så snart de kommo till den senare bekännelsen, *då gick det alltsamman på en vägh ut, som alle barnen medh en munn bekenna, nembl. på Myrans pigor, Micha, Lisbet Carlsdotter, Wellendorf, entligen stannade allt slätt på Gäflepojken*». — — —

Om de som anklagare uppträdande barnens åthäfvor, gester och beteende anför han en del iakttagelser, vidare om de olika könens uppförande och säger därom: »Såsom *qrinfolken*, särdeles bland de gemene, lättare låta förleda sig af sina sinnens och gemötens rörelser, särdeles af missgunst och affund samt regersiukan, i det de gärna vela hafva något att råda och säga.

så ock att de deriempte ähro arglistige och lätteligen inclinera till sqwaller, förwetenhet, widskepelse, snartrogenhet och egen-sinnighet — — — så voro de ock i detta fall snarast i den weffan brackte och hade altijden mäst att klaga, men till att bekenna sanningen mera mootsträffwige — — — Tvärtom *gåssarne*, som både in numero et casu ringare wore, och aff bemelte passioner mindre rördes, de voro till beklännelsen willigare och lättare. Fast än någre bland de brotzligaste, som ville stå på sin mening eller föregiffwande, *de woro intet så wäl som quinfolken beslagne* (förslagne) *eller förmätte medh sådan arghet och list komma till rätta*, uthan bleffwe genom twetalighet snarare öffwertygade och till godh beklännelse brackte.»

Om olikheten i förstånd, lynnesart och uppfostran anför han åtskilligt. »De elake och arge woro hårdast i sina beskyllningar; de frommare twertom mildare. De lättfärdige hade skamlösa berättelser, de listige kunde bättre sätta ihop sina theses, och då de intet hinte beswara alt medh fogh och sammanhang, så hette det, att Trollkonorna hade bundit igen ögonen på dem — —. De enfaldige hade tokota infall. och de skvalleraktige kunde wäl deckta ihoop (hopdikta) en heel Crönika.»

Att barnen af envishet och en viss ambition framhärdade i sina påståenden var enligt Hjärne »den hårdaste knut som giffwit oss mäst att skaffa».

Beträffande barnens *enstämmiga påståenden* bör, säger Hjärne, komma i betraktande »hvad deras grannar, som näst wijdh waakstugorne hafva bott, weta berätta, nembl. *att de haffwa sig ihoppaddat och jemfört, hvad de den ena dagen effter den andra skulle bekänna, förr än de kommo in för rätten, så ott de intet skulle bestås med twetalighet.* De haffwa på allt sätt sökt att förstärcka sina partier genom flera barns tillockande, hvilket de oförtrutne gjorde, löpandes kring i alla gårdar från Södermalm till Östra och Westra Malmarna, angiffwandes den ena effter den andra.»

Efterhand »*växte sådana löperskors modh meer och meer och berömde sig för den autoritet, att få beskylla hvem de ville, och af hvilkas anklagande och befriande alla ärliga matronor skulle dependera; de voro betrodda inför Rätten, och de kunde taga lifvet aff den förnämsta frun i hela staden; deras lust haar varit att hempnas (hämnas) på dem, de hade gammal agg till, eller ock genom affwund antingen på dem, som vore något rijkare än de eller något förnämre.*»

I några korta svar på vissa invändningar (Objectionum brevis solutio) affärdar Hjärne de inkast, som gjordes mot hans uppfattning. Det var Gäflepojken och Lisbet Carlsdotter, »de andras läremor» som »dirigerat wärecktet och informerat barnen»

och i denna omständighet ser han framförrallt förklaringen på den samstämmighet man funnit i barnens berättelser. För öfrigt finner han dessa lika enfaldiga som »Polycarpus Riddarfinckes» historia och ej värda att längre tagas på allvar. Hvad angår barnens anfäktelser och de »extases», då »de intet hafva känt huru man dem skakat, nupit och slagit» skrifver Hjärne: »*Wij behöfwa intet göra som lata physici eller philosophrasti, hvilka när de intet kunna reda sig uth i den eller annor naturlig operation, som deras förstånd öfwwergåår, då flyy de genast till occultas qualitates, eller ock måste det wara een fanens konst eller trolldom.*»

»Ehuruwäl största delen haar warit falsk och med flijt anstelt, så ähr det öfrige gemenligen skedt igenom reddhoga, såsom de förmente bortförelser aff lipothymia¹⁾, hwilket iag — som deras waakstugor ofta haar bijwistat och kan de igenom om deras anfäcktningar äffwen så wäl som någon annan berätta — görligen haar försökt tillijka med Apothekaren Hersens, förmedelst *spiritum salis ammoniaci, cornu cervi och vitriol volat.*, då de, som de andra anfäktade barnen föregåffwo wara werkliken bortförde, åter ögonblickligen kommo till sig igen. *Sel-samt wore det om berörde medicamenter kunde förjaga trolldom, trollpack och onda andar.* Somlige, som häftigare wordo anfäktade, kunde haffwa een *speciem maniae*, hwilket dem intet underligen faller, som haffwa lääst äthskillige observationes medicorum och sielffwe in praxi wistas.»

Hvad beträffar dem, som bekänt på sig själf och villigt lidit döden så förmodar Hjärne »att de warit betagne af sellsamme inbillningar. Man har wäl exempel aff historien på mycket underligare än detta, hwilke ändå intet annat haffwa warit och ähro hållne för, än imaginationer.»

Emellertid förnekar icke Hjärne utan »giffwer och wäl effter, att *Sathan een eller annan gång har mängt sig meer eller mindre deribland*, medan han sig i sådan otrohet gärna blandar. *Men att sådant ähr skedt genom trollkeringar, ähr ännu intet aff någon tillfyllest bewijst wordet.*»

I Kommissorialrättens vidlyftiga rapport till Kungl. Maj:t angående trolldomsväsendet i Stockholm förekommer bland allt det elände, som ofvan skildrats, en och annan poäng, som onekligen kryddar den dystra enformigheten med ett stänk af humor. Sålunda anföres som ännu ett bevis

¹⁾ Lipothymia = Svimming, medvetlöshet. »De förmente bortförelser» kunde förklaras bero på en svimming.

på hvad »egennyttan kunnat göra» om smedsdrängen Melcher Olsson följande:

»Melcher tog på sin ed, att hustrun Karin Ambjörnsdotter förde honom till Blåkulla. Han tänkte nu »göra sig lögnen till gagn», och då han ärnade blifva militär, fann han det lämpligt att skaffa sig litet penningar. Till den ändan påstod han sig hafva råkat i osämja med Satan, sade sig hafva slagits med honom och kastat sönder alla fönstren i Blåkulla, samt till den ondes stora förtret hafva rifvit sönder den boken, uti hvilken barnens namn med deras blod upptecknades, hvarför den onde kastade honom på dörren, så att han ej skulle förstöra hela matrikeln och befria alla barnen. Han hade emellertid en handfull pappersblad i sin hand, då han kastades på dörren, och dessa pappersblad innehöllo inemot 50 namn, hvilka Melcher sade sig gömt under en sten på Liljeholmen. Den, som ville gifva Melcher en riksdaler, kunde nu återköpa sitt namn och blifva fri från den ondes våld. Ehuru detta påstående stred »mot allt förnuft och mot sjelfva kristendomen», så funnos där likväl de där uti dumhet och okunnighet uti sin tros artiklar det trodde och gäfvo Melcher penningar på hand, att han deras barns namn igen gifva skulle. Gick alltså Melcher till Liljeholmen, stal där en kyckling, af hvilken han skar halsen och med blodet skref han på en papperslapp det namnet, för hvilket han visste sig skola betald blifva.» Genom dessa »fördömmeliga stämplingar» fick han allmosor, så att han sedan om nätterna hade fullt upp dricka och bankettera. Slutligen gick han dock så dumdristigt tillväga att han blef röjd och råkade blifva fasttagen och dömdes till gatlopp.

De i denna sak bevisligen brottslige, Gäflepojken och de ofta nämnda pigorna, fingo slutligen sitt hårda straff.

Den förstnämnde var redan af Kämnersrätten dömd till döden på grund af trolldomssynd och tvetalan m. m. Kommissionen gillade och approberade underrättens dom. Han betraktades som en särdeles »vanartig och lögnaktig pojke», hvilken »ej visade någon rättskaffens ånger» och »dessutom i fängelset med svordomar och otidigt lefverne sig förargeligen utlåtit». Trots sin ungdom, han var blott 12 år, blef han afrättad.

Samma öde drabbade Lisbeta Carlsdotter och Myrans pigor. Alla tre afrättades samma dag d. 20 dec. 1676, och voro enligt prästerlig uppgift ångerfulla. Om en af dem heter det, att hon vid nattvardens annammande »stod därvid, att hon osant

sagt hafver om barnaförandet och Blåkullafärderna» och att hon alltjämt erkände »sin skrymt- och lögnaktiga anfäktning», hvarför hon var väl tillfreds »och villig som skyldig döden att undergå» och »med starkt ropande till Gud om sina synder gick hon till sitt straff». Afrättningen ägde rum på Hötorget.

Åtskilliga, som ansågos mindre brottsliga, fingo slita ris. Bland dem den 15-åriga Annika. näslösens styfdotter, som falskeligen anklagat sin moster, Bengt Bagares hustru. Domen löd »att stå 4 dagar å rad på fyra särskilda torg vid en påle» och »warder sedan hvar stund (gång) af därtill bestälda gubbar med rijs piskad, undfångandes hvar gång tolf hårda slag». Därefter skulle hon undergå »kyrkodisciplin» och slutligen ett års tukthus.

Angående den slutliga utgången säger Hjärne, »att saken, sedan man på detta sätt förfarit mot upphofsmännen till det hela, är mest nedertystat», och »intet sker nu som tillförene, att de komma och anfäktas inför Rätten, och inga nya trollkåringar gifvas mera an».¹⁾

Kommissionens utlåtande slutar med att framhålla att, »ehuru ett sådant Barnaförande, som man i begynnelsen klagade öfver, här i staden aldrig hafver varit å färde, så kan likväl ingen neka, att icke Satan själf denna oredan anlagt hafver, igenom det, att han endels *personer lekamligen besatt*, endels med syner, besvimningar, drömmar och fantasier förbryllat och *största delen till okristliga lögnar upphissat*».

Visserligen innehåller denna slutsats något mer än hvad Hjärne själf medgaf — Rättens medlemmar voro ju icke alla lika frigjorde — men äfven Hjärne var barn af sin tid och tog, som ofvan synes, djäfvulens delaktighet rätt seriöst och nämnde hans namn med de vanliga formalityterna.

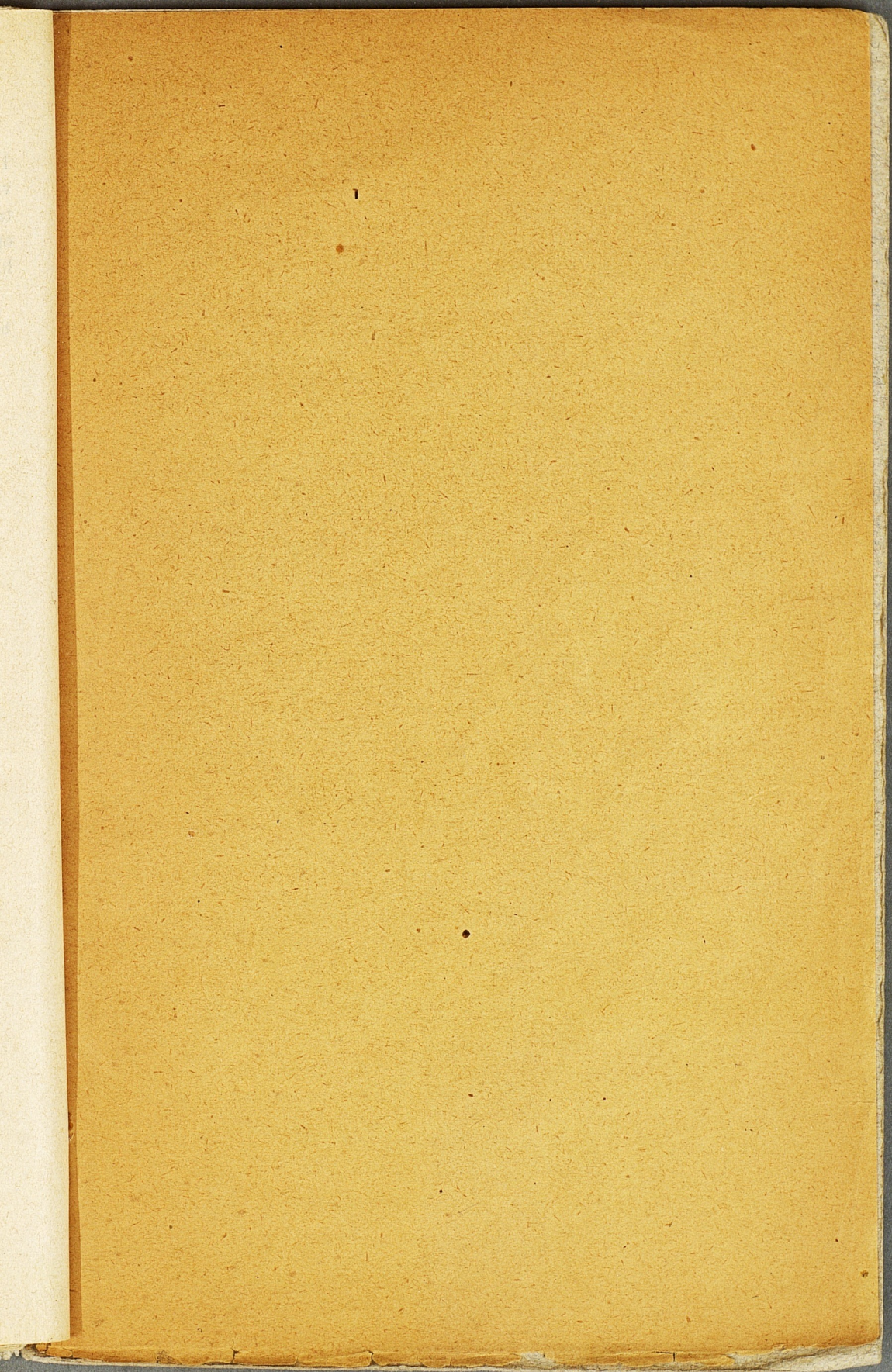
När Holberg omkring 50 år senare parodierade den mycket omtalade besatthetsepidemien i Thisted i Danmark

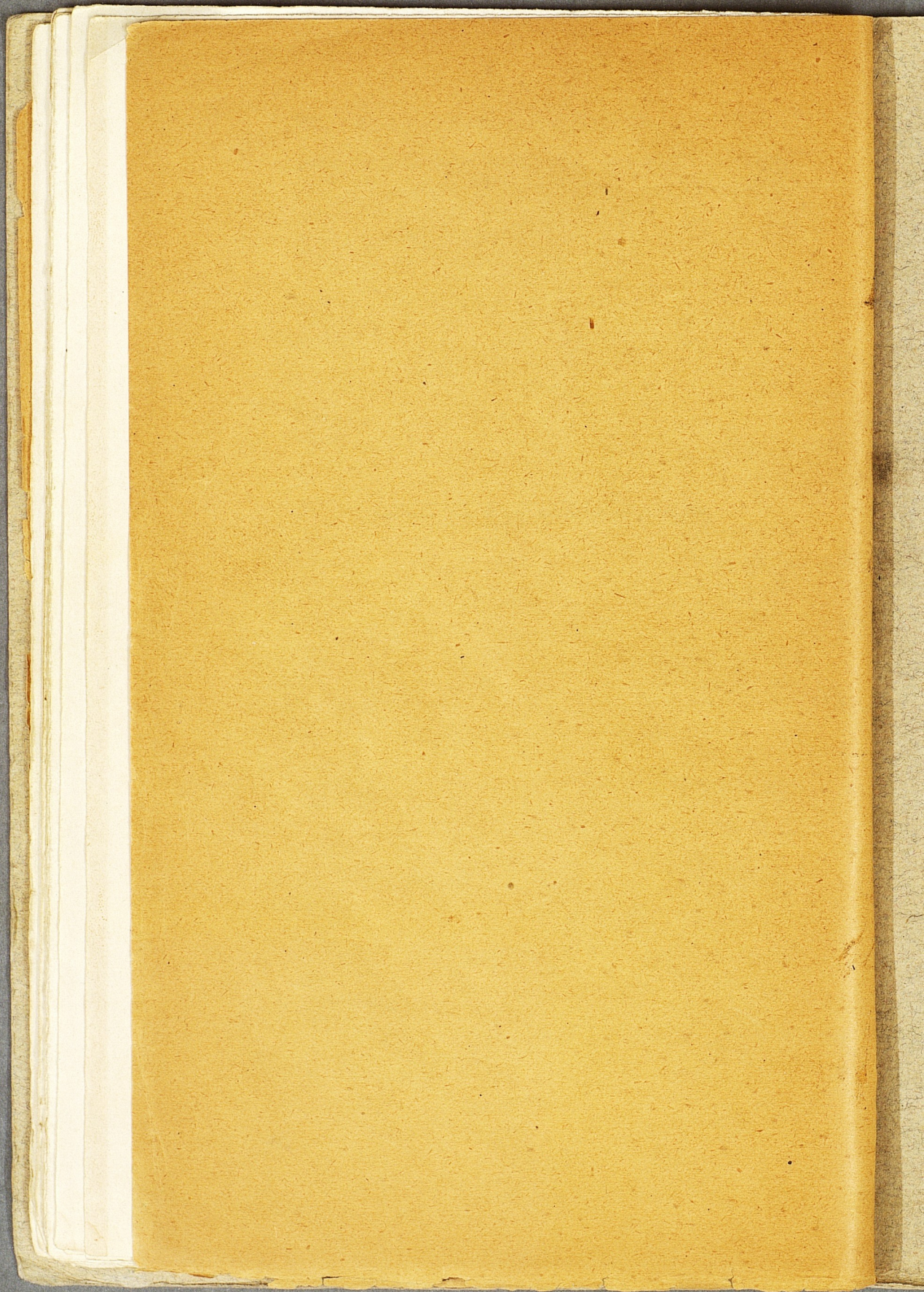
¹⁾ Detta besannades äfven framdeles, hvad Stockholm beträffar. Ett misstag är dock att med Hjærnes uppräddande det hos oss för alltid är slut med häxprocesser och afrättningar, enär såväl 1704 som 1720 sådana förekommo. Den sista processen 1757—1763 fick ett för de anklagade gynnsamt resultat.

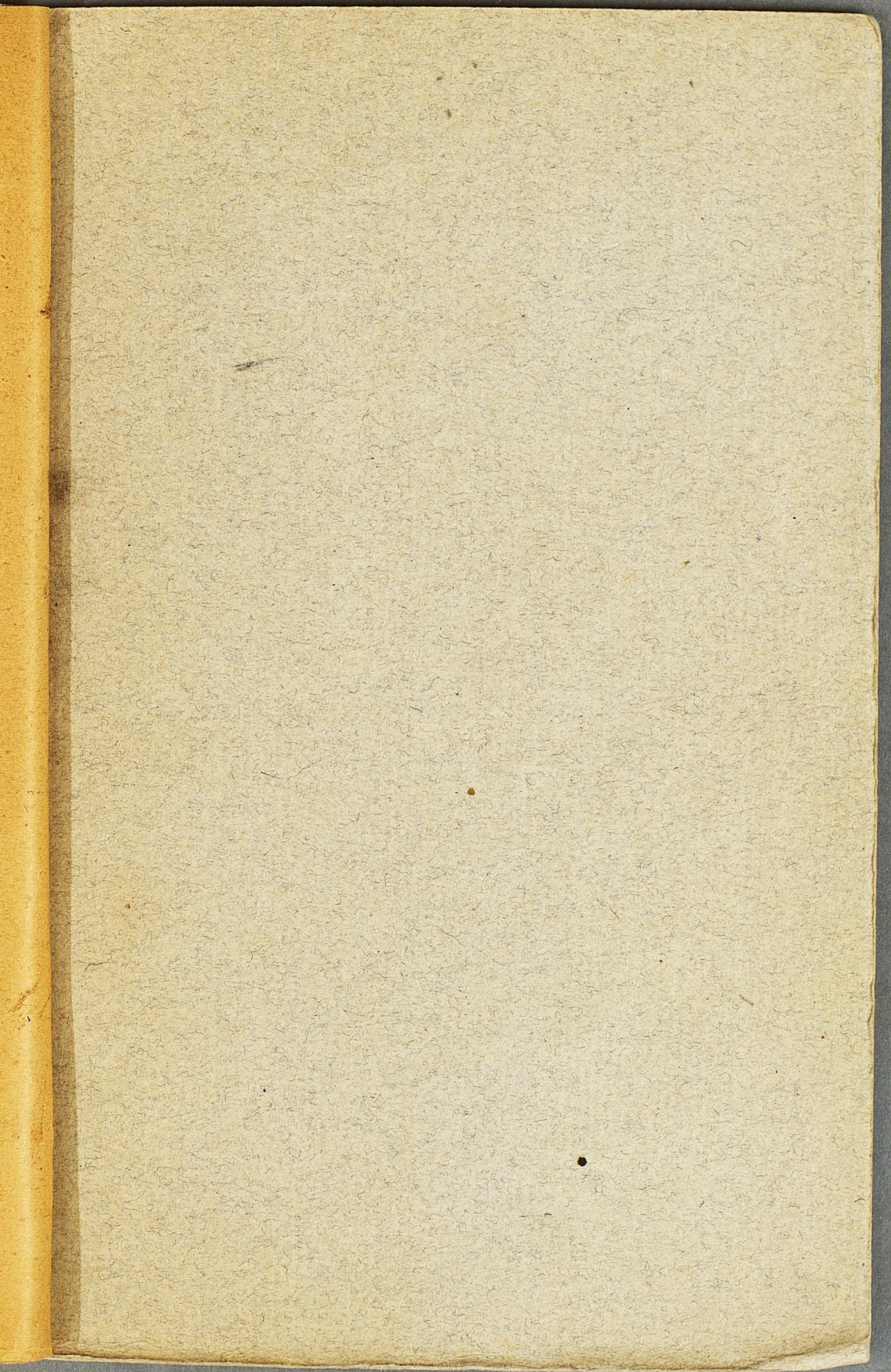
1696¹⁾) i sin roliga komedi »*Häxeri eller blind allarm*», vågade han till och med gyckla med den behornade potentaten, men detta ansågs ännu på Holbergs tid både ogudaktigt och oskickligt — ja anses kanske så på visst håll ännu.

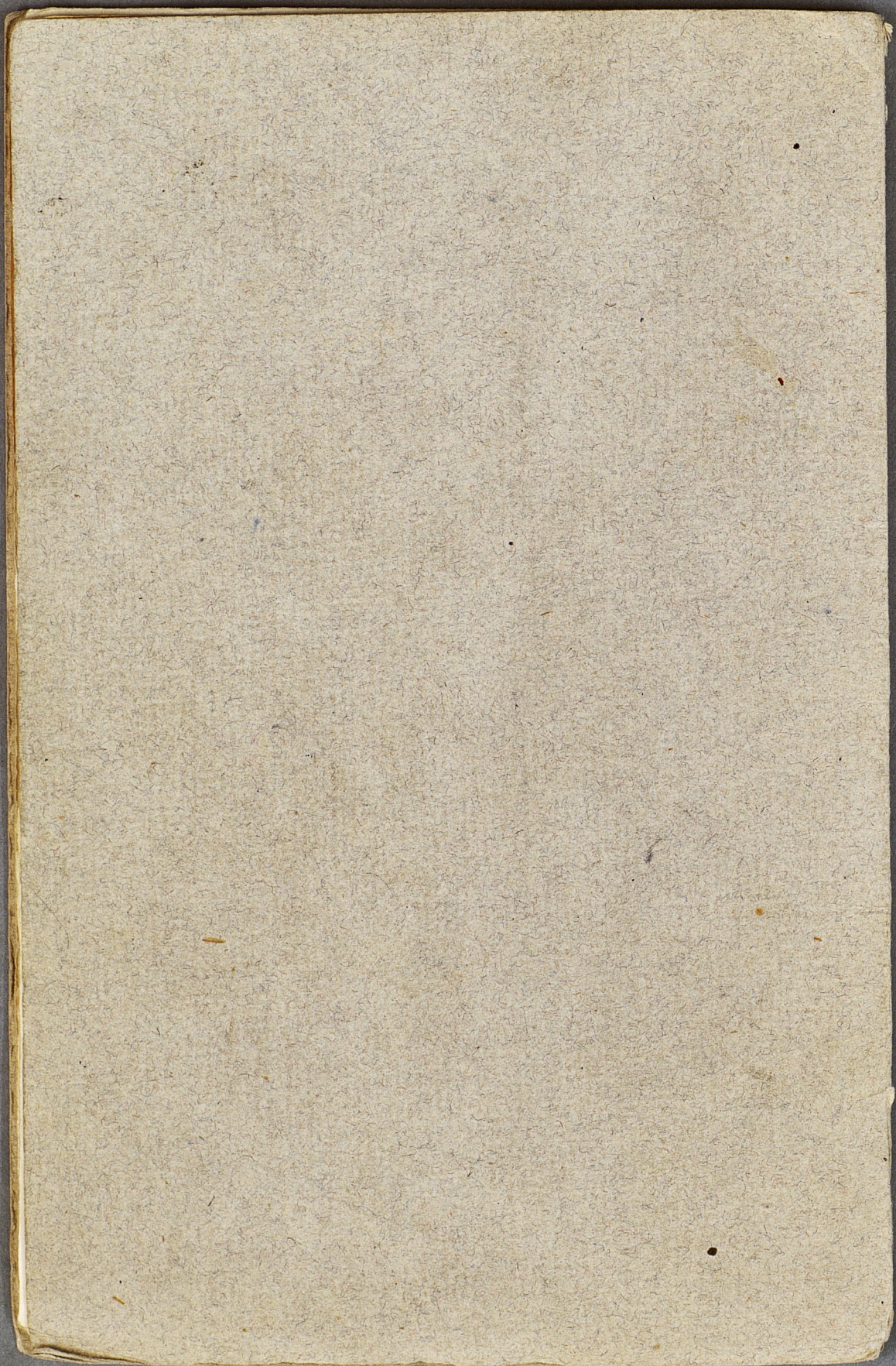
¹⁾ Utförligt beskrifven af Overlæge med. D:r Fr. Hallager i hans bok: *Magister Björn och de Besatte i Thisted*.

Stockholm, Isaac Marcus' Boktryckeri-Aktiebolag, 1908.

www.books2ebooks.eu